Bergensposten.

DESEMBER 2003 6. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten.

INNHOLD

Fra redaktøren 3

Christopher John Harris: *Tinghus i Bergen 1276-1933* 4

Gina Dahl: *Statsarkivet som dør til fortiden* 6

Jørn Øyrehagen Sunde: *Den som ikke kan giøre rede for sine Handlinger* 17

Torstein Bertelsen:
Om kirurgiske candidater, medisinske examinater og de kirurgiske elever 31

En studiereise 1823 42

Christopher John Harris: *"Mentalen" i Bergen* 47

Bjørn Davidsen: *Fra lepra til tuberkulose* 57

Marianne Herfindal Johannessen:
"(…) med Hals Jernet at lade Straffe, om de sig derudi veigrer(…) 60

Bokmelding: *Spennande om norske riddarar* ……75

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998 med et hefte i året. Dette er det 6. i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for layout: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: On demand (ca 1000)

Omslagsbilde:
Lillian Koehler

ISSN 1501—4436

Redaktøren

Bergensposten er et samarbeidsprosjekt mellom brukere av og ansatte ved Statsarkivet i Bergen.

Årets utgave spiller på markeringen av at det offentlige helsevesenet i Norge fyller 400 år. Oppstarten kom i Bergen i 1603, og var indirekte en følge av pestangrepet i 1599-1600. Det tok likevel lang tid før det offentlige helsevesenet fikk et omfang som kunne ha særlig effekt. Først i 1784 ble det tilsatt fysiki eller kirurger i alle amt, og da var målsettingen at man i hele landet skulle kunne finne legehjelp.. Men legedekningen var fortsatt lav. I 1816 var det i hele Norge bare 100 leger, i privat og offentlig tjeneste. Folketallet var på nesten 900 000 (1 lege på 9000 mennesker). I 2003 har vi 14000 leger på en befolkning fem ganger så stor (1 lege på 320).

Gina Dahl er religionshistoriker og forteller om sitt møte med arkivene og staatsarkivet som en dør til fortiden.

Professor Torstein Bertelsen har i år gitt ut bok om ”Regimentskirurgen. Wilhelm Johannes Schwindt 1766-1826 og hans lærlinger”, og forteller i en artikkel her om militærkirurgenes betydning for helsevesenet rundt 1800.

Bjørn Davidsen har vært en trofast medarbeider i alle utgavene av Bergensposten, og har i år levert en artikkel om to av de store helsetruslene, lepra og tuberkulose.

Jørn Øyrehagen Sunde er en annen av de faste bidragsyterne våre. Han tar i år for seg ”dei galne”, og belyser rettsvesenets oppfatning av straffemessig tilregnelighet gjennom materiale fra 1700-tallet.

Christopher J. Harris tar for seg flere jubileer. Det er 70 år siden Tinghuset var ferdig, og han forteller om ”Mentalen” fra 1833.

En ting er å lappe sammen, noe annet å forsøke å forebygge. Marianne Herfindal Johannessen har funnet fram til arkivmateriale som forteller om forsøk tidlig på 1700-tallet på å få vekk skitt og lort fra byen.

Til årets utgave har vi fått for mye stoff, og vi legger derfor opp til å komme med to numre i 2004. Det første kommer før sommerferien. En annen endring er at vi nå trykker på statsarkivets eget utstyr, og derfor kan fylle på med nye utgaver, om etterspørselen etter bladet tilsier det. Stadig flere melder sin interesse for å abonnere på Bergensposten. Nå like før jul dukker det også opp mange som kikker innom på lesesalen for å kunne plukke opp det nye nummeret. Dette ser vi selvsagt som svært gledelig, og det betyr at vi vil forsøke å holde liv i tiltaket.

Vi ønsker leserne en God Jul og et Godt Nytt År!

Christopher John Harris:

Tinghus i Bergen 1276-1933

I 1933 stod "Tinghuset" ferdig på Tårnplass. Det ble et monumentalt bygg, tegnet av Egill Reimers (1866-1946), og et av hans hovedverk. Han hadde vunnet arkitektkonkurransen i 1928 under mottoet "Respekt for loven", og gav bygningen en utforming som skulle understreke nettopp dette. Men det hadde selvsagt vært flere eldre bygninger i Bergen som hadde rommet de ulike tingene. Som rettsbygning avløste det "Det gamle tinghuset" på Rådstuplass 8

Byloven (1276) sier at bylagtinget i Bergen skulle møtes i bygningen til Maria gildeskål. Det er antatt at det var i en bygning som det er funnet ruiner av nedenfor Mariakirken, ved siden av ruinene til Lavranskirken. Begge disse ruinene er å finne mellom Bryggens Museum og Mariakirken. Selv om ruinen til gildeskålen er i mur, skal bygningen ha hatt en andreetasje bygd i tre, og det var denne som var forsamlingslokalet. Andreetasjen er nevnt i et dokument fra 1348 (DN II nr. 295).

I 1315 er Bergens stevnestue eller rådstue tydeligvis flyttet inn i en bygning på Breidalmenningen. Den ble senere bygget sammen med byens vinstue, og man antar at dette er ruinen som ligger under parkeringshuset i Rosenkrantzgaten. Den var en stor toetasjes murbygning strategisk plassert langs almenningen i midten av bryggegårdene. Den hadde to små kamre uten antydning til vinduer i underetasjen (ruinen), og man har tolket disse som ”mørkestove” eller fengsel. Bygningen kan så vidt sees på Scholeus-stikket fra 1580-årene.

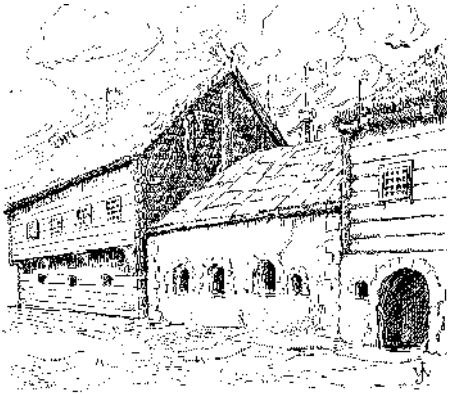

Rådstuen og Vinkjelleren slik Koren-Wiberg rekonstruerte dem

Lensherre Christopher Valkendorf var ikke glad for at byens rådstue lå i området til det hanseatiske kontoret, og han skjenket sin forholdsvis nybygde privatbolig til byen i 1568. Den skulle brukes som rådstue, og er kjernen i det som i dag er kalt Gamle Rådhus.

I Rådhuset ble rådstueretten satt første gang 2. mars 1568. I førsteetasjen lå fengsel og ”dårekiste”, mens andreetasjen hadde to store saler, der rettene holdt til.

I 1662 ble det reist et tilbygg på nordsiden av rådhuset, og her var tinghuset, der byfogden hadde kontor og rettslokale. Senere ble disse lokalene brukt som vaktstue og politikammer. Store deler av byens arkiver ble også oppbevart i rådhuset.

Det gamle Rådhus med tingstuen i tilbygget foran

Den store salen (Bystyresalen) ble til tider brukt av magistraten og byfogden, til bytingsrett, stiftsoverrett og politirett.

Arrestlokalene i underetasjen var ikke gode, verken helsemessig eller sikkerhetsmessig, og på 1860-tallet ble bestemt at det skulle bygges både et nytt fengsel og et nytt rettslokale.

Det ”nye” Tinghuset ble tegnet av arkitekt Franz W. Schiertz, og bygget stod ferdig i 1864. Det nye fengslet ble tatt i bruk i 1867. Tinghuset, like ved Gamle Rådhus, var byens første bygning i ny-romansk stil. Byggekostnadene ble delt mellom stat og kommune. I underetasjen var det bl.a. arrestlokaler, mens politiet hadde førsteetasjen fra 1865. Alle rettslokalene lå i andreetasje.

Det ”nye” Tinghuset fra 1864

Gina Dahl:

Statsarkivet som dør til fortiden

Inskripsjon over inngangspartiet i Statsarkivet i Bergen

Trykkekunsten har hatt en stor rolle å spille som formidler av kunnskap etter at Johann Gutenberg forandret bokproduksjonens verden ved å i 1448 sende ut sine første småtrykk; en latinsk grammatikk, en spådomsbok og en kalender for samme år. Boktrykkerkunsten ble et viktig medium for å spre informasjon, og har derfor av enkelte historikere blitt kategorisert som en revolusjonering av kunnskapsformidlingen.[1] Bøker ble i større grad enn tidligere et redskap for informasjonsspredning, og i det bøker krysset grenser, ble de også et middel i en internasjonaliseringspro sess. Dette ser vi i Norge i perioden etter reformasjonen, hvor offisielt religiøst liv ensrettes på linje med lutherskevangelisk teologi slik den ble utformet spesielt i Nord Tyskland og Danmark. På 1600-tallet, et tidsspenn vi gjerne kaller for ortodoksiens periode, fikk dette utslag i at teologien fokuserte på den rette lutherske dogmatikk, i motsetning til 1700-tallets pietisme, som i større grad la vekten på den personlige religiøse livsførsel. Andre vitenskaper ble også mer ensrettet, i den forstand at eksempelvis natur- og rettsvitenskapen i Europa generelt fikk en mer «rasjonell» karakter, hvor den magiske diskurs forsvant til fordel for en vitenskap basert på baconiske visjoner.

En av kildene til fortidens tenkning er boksamlinger, som vitner om hvilken spredning europeiske ideer har hatt i landet vårt.[2] Ettersom vi i snitt har lite kunnskap om innholdet i eldre boksmalinger, er statsarkivenes auksjonsprotokoller

en spennende kilde til fortiden.[3] Jeg vil derfor i denne artikkelen vise på hvordan auksjonsprotokoller generelt kan brukes som en god kilde for å belyse spredningen av religiøse og vitenskapelige litterære trender, eksemplifisert ved å se på auksjonen av Herr General Toldforvalter Christian Matthias Stubs personlige eiendeler holdt i Bergen høsten 1736.

Statsarkivene

I Norge er der to forskjellige typer statlige arkiver, nemlig Riksarkivet og Statsarkivene.[4] Riksarkivet, som ble opprettet i Christiania i 1817, og med Henrik Wergeland som Norges første riksarkivar i 1840, har ansvaret for bevaring av arkivmateriale etter den statlige sentraladministrasjonen. Materialet i Riksarkivet går tilbake til 1100-tallet, og her finnes totalt over 100 000 hyllemeter arkivmateriale til disposisjon for interesserte lesere.[5] Statsarkivene, og det er åtte av dem (Oslo, Trondheim, Bergen, Tromsø, Stavanger, Kristiansand, Kongsberg og Hamar) inneholder mer regionalt materiale; hvert av statsarkivene dekker historisk materiale fra ett til flere omliggende fylker. Forskjellen mellom statsarkivene og Riksarkivet er derfor forholdet mellom sentralforvaltning (Riksarkivet) og regional og lokalforvaltning (statsarkivene). Landets eldste statsarkiv er Trondheim, opprettet i 1850, deretter fulgte Bergen i 1885; de resterende statsarkivene ble opprettet utover på 1900-tallet.

Arkivmaterialet, både når det gjelder Riksarkivet og statsarkivene, er svært vidtspennende og kan interessere alle fra slektsgranskere og forskere til journalister. Arkivene inneholder dessuten ikke bare tekstmateriale, men også billedmateriale som fotosamlinger. Mengden av forskjellige typer materiale som finnes i arkivene er enorm, spesielt gjelder dette materiale fra perioden etter 1800-tallet. Innholdsfortegnelse over hvilke typer materiale som finnes i arkivene ligger ute på nettet. Av manualer i bokform finnes blant annet utarbeidet for Riksarkivet Håndbok for Riksarkivet, og for Statsarkivene, Alf Kiils Arkivkunnskap. Statsarkiva.

Manualene gir dessuten opplysninger om på hvilken måte materialet er tilgjengelig for brukerne. Mye av materialet er tilgjengelig i opprinnelig form, dvs. at de dokumentene man er interessert i å se på lånes ut til bruk på arkivenes lesesaler.[6] Første gang man besøker et arkiv, er det vanlig å registrere seg med navn og adresse, og deretter signere seg inn i protokoller ved hvert besøk. Ved bestilling av materiale fra magasinet er det også vanlig å fylle ut og signere rekvisita lapper, og materiale rekvirert fra magasinet må gås igjennom på arkivets tilhørende lesesal. Utlån mellom arkivene er også mulig, men i begrensete kvanta, og varierende etter materialets tilstand og alder. Å ta kopier av materiale mot betaling er også mulig dersom bøkene er i såpass god stand at det er forsvarlig. Prosedyrene her kan variere fra arkiv til arkiv. For å registrere store mengder materiale til eget bruk, er det mulig å benytte bærbar PC på arkivene. Av de

mest populære historiske kildene er kirkebøker, folketellinger, tingbøker og skifteprotokoller; det er i dette materialet vi kan finne bakgrunnsstoff for å skrive om rettspraksis, trolldomsprosesser, eiendomsforhold osv. Kirkebøker er også spesielt nyttige kilder for slektsgranskere ettersom de gir personalhistoriske opplysninger.

Ikke alle skriftlige kilder er nødvendigvis i bokform. Flere av de mest brukte kildene, som kirkebøker og mange av skifteprotokollene, er også tilgjengelige på mikrofilm. I flere tilfeller lånes det kun ut mikrofilm av eldre materiale, dersom dette finnes, i stedet for bøkene, for å unngå ytterligere slitasje. Statsarkivene har derfor ymse mikrofilmer som dekker lokalt tilgjengelig, materiale, mens flere av mikrofilmene som er filmet på landsbasis er tilgjengelig på Riksarkivets lesesal i Oslo. Dersom man ønsker å ha tilgang til disse filmene uten å oppholde seg i Riksarkivet, er det mulig å fjernlåne mikrofilmer gjennom den offentlige bibliotektjeneste. Innlånte filmer kan deretter avleses på skjermer tilgjengelige på biblioteket. Filmer det ikke er mulig å fjernlåne gjennom bibliotekene, eller som man ønsker å eie, kan kjøpes over nettet eller ved kontakt med ansvarlige ved Riksarkivet i Oslo. Skjermer for lesning av eid film er mulig å benytte både på Statsarkiver, offentlige biblioteker eller ved universitetsbiblioteker. Noe av Statsarkivenes materiale, som eksempelvis diverse kirkebøker, er dessuten lagt ut på nettet til allmenn benyttelse, dette kalles for digitalt arkivmateriale eller elektroniske arkiver. Hva som totalt finnes i disse arkivene, og i hvilken form, vil man få oversikt over gjennom å lese arkivene nettsider.

En annen nyttig ting, utover selve arkivmaterialet, er at lesesalene har tilgjengelig diverse historisk litteratur som gjestene fritt kan benytte seg av. Dette kan for eksempel være slektsbøker, bygdebøker for diverse omliggende kommuner, andre historiske verker samt tidsskrifter som Personalhistorisk tidsskrift og Historisk tidsskrift. Flere leksika, som Norsk Biografisk Leksikon, Dansk Biografisk Leksikon og Ehrencron-Mullers Forfatterlexicon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, er også vanligvis tilgjengelige, og alle disse skriftene er gode å bruke dersom man leter etter utdypende materiale. Enkelte arkiver har også tilgjengelige på lesesalen egne utarbeidede personalhistoriske lister. Et eksempel på dette er Statsarkivet i Bergen, hvor det for eksempel finnes katalogiserte bøker over Døpte i Bergen 1668-1815, Vigde i Bergen 1663-1815 og Begravde i Bergen 1668-1800. Enkelte arkiver gir dessuten ut egne publikasjoner. Dette er eksempelvis også tilfelle i Bergen, hvor skriftet Bergensposten, med artikler og tips relatert til arkivet har vært publisert en gang i året siden 1998. Dette tidsskriftet er det også mulig å lese via Statsarkivets nettsider.

Statsarkivet i Bergen

’Eg hugsar godt fyrste gongen eg var på Statsarkivet i Bergen. Eg trødde inn i

Døren som fører til Statsarkivet.

den store døra, som er både høg og vid, og høyrde korleis kvart steg gav gjenlyd mellom veggane. I det eg kom bort til trappa, som leier opp til lesesalen der løyndomar skal avdekkast, såg eg opp og inni augo på St. Sunniva, der ho vaktar passasjen i ei nisje oppe på veggen. […] Vel installert på lesesalen bestilte eg ein rettsprotokoll for Sunnhordland, og ein for Hardanger; eg ville løysa gåta med Halsnøy Kloster og Lysekloster birk. Men den gong ei. Eg vart sitjande å stire ned på bølgjer som flaut over papiret, som eg visste var den skrifta eg hadde kome for å lesa. Eg vart sitjande i to timar og glo vidare, så eg slapp å innrømme at eg ikkje skjøna eit ord, tok nokre kopiar av saksdokument for Rosendal birk, og tusla heim.[7]

Det er lett å kjenne seg igjen i Jørn Øyrehagen Sundes første møte med både Statsarkivet og det historiske kildematerialet. Det sitter en viss eim av historie i veggene på Statsarkivet i Bergen, og interiøret, med sine gammeldagse stoler og flere eldre leksika rundt om på veggene gir en viss følelse av å røre fremmed mark. Men den følelsen Sunde beskriver gjelder ikke lokalet, men er relatert til hans møte med selve kildematerialet og en skrifttype som det er vanlig å treffe på i materiale før 1750, nemlig den gotiske skjønnskriften. Jeg kan huske mitt eget første møte med gotisk 1600-talls skjønnskrift som like besværlig: Som Sunde stirret jeg også i bøkene lenge før jeg konkluderte med at jeg ikke skjønte noe, klappet bøkene sammen, og luntet hjemover. Løsningen på dette «problemet» er eksempelvis et nettkurs i gotisk skrift, dette kan man komme inn på ved å gå gjennom Statsarkivet i Bergen sine nettsider. Det finnes også en hel del nyttige innføringsbøker i gotisk skjønnskrift.[8] Eldre materiale, spesielt fra 1500-tallet og tidligere, krever dessuten kjennskap til latin, som heldigvis med litt innsats også kan læres. Det finnes derfor veier ut av uføret, og disse åpner opp for de historiske skattene Statsarkivene inneholder.

Som et av åtte statsarkiv, dekker Statsarkivet i Bergen i dag fylkene Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkivet, som omfatter rundt 15 hyllekilometer, inneholder samlinger fra både eldre og nyere statlige organ som amtmann, biskop, lensmann, fut og politikammer. De eldste arkivene går tilbake til 1500- og 1600-tallet, men hovedmengden er langt nyere. De mest brukte arkivsakene i Bergen er

kirkebøker, folketellinger, tingbøker, panteregistre og pantebøker, skrifter som inneholder verdifulle person- og eiendomsopplysninger. Dersom man ønsker å studere historisk materiale for Bergen by, som jeg skal gjøre her, kan man undersøke hva slags materiale som er tilgjengelig i katalogen Byfut og byskriver i Bergen, en bok som finnes på lesesalen og hvis innhold også er tilgjengelig på nettet. Fra denne kan vi lese at der i Bergen by finnes bevarte dombøker fra 1699, tingbøker fra 1663, skiftebøker fra 1695, panteregistre fra 1680 og auksjonsprotokoller fra 1693. Disse årstallene, med litt marginer, er nokså vanlige for andre steder i Norge. Noen kan starte tidligere, andre utover på 1700-tallet, etter hvert som statlige instanser kom på plass. Registerboken i Bergen viser dessuten antallet protokoller innenfor hver genre som finnes bevart, og hvilke årstall hvert bind dekker. Materialet i Bergen er ikke nødvendigvis komplett i den forstand at alle årstall dekkes. Bergen har mistet mye skriftlig materiale gjennom mange bybranner, eksempelvis den i 1702, som la 7/8 av byen i aske. Dette gikk naturligvis spesielt hardt ut over materialet fra før 1700, og er gjerne en av grunnene til at materialet ikke går lenger tilbake i tid. Dessuten fristet materialet en tidvis kummerlig tilværelse i Stadsporten i Bergen, Norges eneste frittstående byport, etter at det ble samlet inn fra forskjellige offentlige kontorer i byen.[9] I dag lever bergensmaterialet gode dager i Statsarkivets flotte bygning i Årstad bydel, men på grunn av sin historie kan materialet som utleveres på lesesalen både mangle sider, være vann- og brannskadet, og dermed tidvis være utydelig å lese. Dessuten, før, som i dag, er ikke alle håndskrifter like pene og nette. Det kan derfor være en lur ide å utstyre seg med lupe før besøket.

Av gode kilder når det gjelder å beskrive forskjellige typer innbo, som boksamlinger, er to typer kilder å foretrekke, nemlig skifteprotokoller og auksjonsprotokoller. På landsbasis er mye av skrifterettsmaterialet mikrofilmet, auksjonsprotokoller er det vanligvis ikke. Ettersom det er i skifteregistreringer og i auksjonsprotokoller at vi får best tilgang til detaljer, er dette gode kilder til hva som eides rundt om i hjem generelt tilbake i tid, som for eksempel hva slags klesplagg som ble brukt rundt i bergenshjem på 1700 tallet. Også verdien på diverse varer, som gamle hattefor, får vi tilgang til, opplysninger som kan være interessante for alt fra sosiologer så vel som til mote- og interiørbevisste mennesker.

Er man heldig, så skildres der også boksamlinger, ettersom bøker i eldre tider hadde en langt større økonomisk verdi enn det de har i dag. Men visse fallgruver når det gjelder ideen om protokollene som allmennkilder må man være inneforstått med. For det første er det ikke så mange innbo som ender i en skifteregistrering eller i en auksjonsprotokoll. Når det gjelder skiftene, var det nok i byer som Bergen langt de fleste innbo som falt utenfor, på tross av at det i Christian den 5's Norske lov ble påbudt med arveskifter

eksempelvis når avdøde etterlot seg umyndige, fraværende eller utenlandske arvinger. Flere skifter ble dessuten ikke ført opp i nøyaktighet, dette gjelder spesielt rike bo, hvor totalverdien heller enn enkeltgjenstandene listeføres. Enkelte skifter utføres i det som kalles «i minnelighet», heller ikke her nevnes innbo eksakt. Dersom man leter etter skifter etter spesifikke personer innenfor Bergen by, har likevel Statsarkivet i Bergen, som et av få arkiver i Norge, utarbeidet en egen bok hvor alle personer som finnes innenfor skiftematerialet listeføres. Dette er til uvurderlig hjelp dersom man ønsker å finne opplysninger om hvorvidt enkeltpersoner finnes i massen. En annen kilde til boksmalinger i Norge i eldre dager utenfor Statsarkivene, er dessuten trykte kataloger av boksamlinger, men disse er mer vanlige å treffe på lenger utover på 1700-tallet. Flere av disse, enten i original eller i kopi, finnes rundt på universitetsbibliotekene eller offentlige biblioteker.

Auksjonsvesenet i Bergen har kilder tilbake til 1693, på landsbasis kan dette i enkelte regioner starte tidligere, i andre først langt ut på 1700-tallet. Auksjoner ble holdt både dersom personer ønsket å kvitte seg med ting som de ikke fant det for godt å beholde, som eksempelvis når legedatteren Maria etter farens død i Bergen i 1735 auksjonerer bort hans etterlatte boksamling av hovedsakelig latinske legebøker. I andre tilfeller ble auksjonene holdt for å kvitte seg med gjeld. Hver enkelt stående auksjon, som skiftene, er ofte inndelt i seksjoner som for eksempel guld, sølv, tinn, kaabber, messing, glas og steentøy, træwharer, sengeklæder, liinklæder, gangklæder og bøger. Bøkene nevnes da gjerne med tittel, salgsverdi og kjøperens navn, en pekepinn på spredning av bøker i vid forstand. Hvis vi er riktig heldige, nevnes også bokens trykkeår og sted, dette er mer vanlig i auksjonsmateriale enn i skiftemateriale. I motsatt fall er opplysningene rundt bøkene sparsommelige, og gjerne så generelle at det ikke er lett å si noe om verken forfatter eller fullt tittelnavn i ettertid. Skifteprotokoller og auksjonsprotokoller, på tross av at de ikke kan sies å være representative for hele befolkningen, kan likevel regnes som gode kilder for å peke på en mulig lesekultur, eller en viss spredning av bøker, i eldre dager. Et eksempel på en verdifull og nøyaktig innbo- og bokbeskrivelse finner vi opptegnet i auksjonen etter Herr General Toldforvalter Christian Stub.

Auksjonen - historien

I fire dager i slutten av august i året 1736, holdes det auksjon hjemme hos kjøpmannen Jørgen Lind, som har åpnet sitt hjem for å selge innboet til en annen bergensborger, nemlig Christian Stub.[10] Lind, på dette tidspunkt rundt 40 år gammel, kan formodes å ha gjort en viss suksess som kjøpmann, ettersom han, da han dør i den anselige alder av 91 år, blir begravd under stor heder, «paa det store gulvet i Domkirken, og ringet med klokkene».[11] Samlet da, det som kan være en regntung høstdag i første halvdel av 1700-tallet, befinner det seg hjemme

hos Lind en gruppe bergensere som alle har en særs heterogen bakgrunn, noe som var spesielt for det beboerne i det bergenske bysamfunn. Men ikke bare var sammenstimlingen hos Lind internasjonal, også verkene som ble solgt traderte internasjonal kunnskap i et pulserende bymiljø, dette vil vi kunne se ut fra bøkene som ble solgt under auksjonen. De to første dagene i Linds hus selges Stubs innbo, men de to siste dagene går hans anselige boksamling på i nesten 400 skrifter in folio, in quarto, in octavo, osv. under hammeren.[12] Stub var tydeligvis meget belest, og hadde dessuten en god utdannelse bak seg.

Den ulykksalige Stub som vi kan kalle ham ettersom han måtte auksjonere bort sine personlige eiendeler, var 43 år da auksjonen ble holdt. Han kom fra en opprinnelig dansk prestefamilie fra Hisholt i Halland, og Christians far var justitssekretær ved overhoffretten i Norge, en onkel var visepresident i Kristiania. Fra hans tante, som ble stammor til familien Colbiørnsen, stammer de kjente juristene Christian og Jacob Edvard Colbiørnsen.[13] Stub studerte først i Kristiania, deretter i København på Elers kollegium. Hans fagfelt var jusen, noe som kan virke som en tradisjon innenfor familien. Stub utga i perioden 1716-1719 det betydningsfulle rettshistoriske arbeidet Dissertation I-IV historico-juridica de lege et legislatoribus Danorum, en lovhistorie som Ludvig Holberg kopierte i utdrag i sin omtale av den danske retts opprinnelse og fremvekst i boka Dannemarks og Norges Beskrivelse (1729).[14] Dessverre var nok ikke Stub like heldig med alle sine skriverier, spesielt gjelder dette et bryllupsdikt til fetteren Peder Colbiørnsen, som ble oberstløytnant på grunn av sin innsats under den store nordiske krig. Colbiørnsen giftet seg med en pike fra Arendal, mer enn tyve år yngre enn ham selv, som forfalt i den grad til både drukkenskap og utroskap at Colbiørnsen til sist måtte søke skilsmisse, en rettslig prosess som i reneste Hollywoodstil gikk over mange år, og som endte med store underholdningsbidrag til eksfruen.[15]

Stub reiste etter utdannelsen fra København, og ble først stiftsfullmektig, deretter i 1731 generaltollforvalter, i Bergen. Han ble avskjediget i 1735, og satt under tiltale for gjeld til den kongelige partikulærkasse, og gjelden og tapet av personlig inntekt er nok grunnen til at han i 1736 må selge sitt innbo. Stub døde dessuten et par måneder etter auksjonen, kanskje tok han tatt tapet tungt. Etter Stubs bortgang ble gjelden betalt av Peder Colbiørnsen. Stubs opphold i Norge har desstuen hatt en viss betydning for norsk historie, ettersom Stub på grunn av sine historiske interesser lette frem i lyset både to middelalderbrev fra 1400-tallet, samt finnmarkspresten Trude Nitters oversettelse av Egilssaga.

Auksjonen av Stubs innbo er skrevet ned i to puljer. De to første dagene går alt innboet med unntak av boksamlingen under hammeren. Innbobeskrivelsen av Stubs salgsobjekter viser at Stub på mange måter har levd overmåte flott. Eksempelvis selges det under rubrikken «Juveler og Guld» en «Ring

med 13 smaa Diamanter udi» til Oberst Schlaenbusch. Janniche Dreier, en av få kvinner til stede på auksjoner generelt, er den lykkelige kjøper av Stubs «tinn nattpotte». De to siste dagene derimot, den 29. og 30. august når bøkene selges, er der ingen bergensfruer til stede. Forsamlingen er likevel ikke noen hvem som helst. Tilstede er Oberst Løitnant de Berenfeld, Berrent Frøchen, assessor Steensten, procurator Jacob Preus, Giert Geelmuydenn, Raadmand Montagne, Monsieurene Pilegaard, Krog og Spismacher, samt General Major Weinman. De fleste av de tilstedeværende under auksjonen tilhørte bergenssosieteten, og hadde røtter i land som Danmark, Tyskland og Holland. Spesielt embetsmannsslektene, som med personene tilstede ved Stubs auksjon, var som oftest danske, og disse løste ikke nødvendigvis borgerskap i byen. Handelsmennene derimot søkte borgerstatus for å oppnå handelsrettigheter, og for spesielt interesserte finnes der lister over hvem som kom til Bergen og fra hvilket land og innenfor hvilken yrkesgruppe disse etablerte seg. Et eksempel her er N. Nicolaysens kjente Bergens borgerbok 1550-1751 (1878). Her kan vi lese at listen over murmestere og glassmestere er lang, mens det kun er registrert en tilreisende krumkakebaker, nemlig i 1603.[16]

De høye herrer som var tilstede under auksjonen kunne alle supplere sine egne biblioteker med lærd litteratur, mesteparten av dansk opprinnelse, men også bøker trykket i Tyskland, Frankrike, Sveits og Italia. Flere av bøkene var også eldre: Eksempelvis kunne Oberst Schlaenbusch ta med seg hjem under armen Arild Hvidtfeldts Danske Krøniker i to bind, trykket i København i 1652. Av meget gamle bøker er bind fire av den tyske teolog og professor i Rostock David Chytraeus' (1530-1600) Opera Theologia, trykket i Leipzig i 1599.

Religiøst sett er da Stubs boksamling et eksempel på den teologiske ensrettingen som fant sted etter reformasjonen og som ble tydeligere innenfor dansk-norsk kirkeliv utover på 1600-tallet. De religiøse bøker i Stubs boksamling representerer i stor grad 1500- og 1600-talls titler, eksempler på at ortodoksien, mer enn 1700-tallets pietistiske ideer, fortsatt hadde stort nedslagsfelt langt inn i det attende århundre. Dette er for så vidt nokså vanlig på en mer generell basis i Norge, et tegn på at religiøs ensretting tok tid. Det største nærstudiet av bøker i skifterettsmateriale i Norge, gjort av Jostein Fet, viser på bakgrunn av bokspredning på Sunnmøre at hoveddelen av alle oppbyggingsbøker i årene 1690-1839 representerer ortodoksiens litteratur, og ikke pietismens.[17] Også Olav Hagesæther peker på hvor stort mangfold det fantes under pietismens prekenlitteratur.[18] Utenom Frederik den IV Danske Bibel fra 1719, eide derfor Stub blant annet bøker av den velkjente 1500-talls teologen Niels Hemmingsen, og den norskfødte professor og teolog Cort Aslakssøns (1564-1624) Oratio de Reformatione. Stub eide også et eksemplar av Augustins klassiker

Confessiones.

Av naturvitenskapelige bøker var det danske innslaget i Stubs samling sterkt, og dessuten gjerne av yngre dato. Dette gjaldt ikke minst bøker av Ole Worm, samt et eksemplar av Thomas Bartholins De medicina danorum domestica hafnensis fra 1666, hvor Bartholin hevdet at medisinske preparater tilkommet av den danske fauna var den beste måten å helbrede beboerne i kongeriket på. Utenlandske varer derimot, var farlige for den danske allmennhelsen, og franske viner hadde laget magetrøbbel for ikke rent få dansker.[19] Hovedparten av bøker i Stubs samling var av juridisk karakter, og er et eldorado for personer med rettshistoriske interesser. Et vell av nyere og eldre juridiske og statsvitenskapelige bøker finnes på auksjonslisten, og det er nok ikke uten grunn at juristen Peder Koefoed Ancher, grunnleggeren av en moderne rettshistorisk forskning i Danmark-Norge, roser Stubs innsikt og arbeider i sin bok En Dansk Lovhistorie fra 1769.[20] Preget av sine personlige interesser, var Stub dermed langt mer oppdatert, og ikke minst langt mer internasjonal i de juridiske endringer enn i de religiøse, og titlene på Stubs bøker viser til opplysningstidens tilsideskyving av magiske elementer både innenfor jura og naturvitenskapen.

Men Stubs litteratur rommet også et verk som var internasjonalt i et annet og litt mer kuriøst øyemed, nemlig ved å sette Norge på kartet som arnested for en viktig historisk begivenhet: Dette gjelder spesielt teologen og historikeren Jonas Ramus'(1649-1718) verk Ulysses et Otinus Unus & idem.[21] Ramus, forfatteren av det historiske verket Norvegia antiqva & ehnica, som ble en salgsslager blant nordmenn på 1700-tallet, var gift med Stubs kusine, den kjente Anna Colbjørnsdatter. I sin bok Ulysses et Otinus, et motstykke til Olof Rudbecks fantasifulle Atlantica, hevdet Ramus at Odin og Odyssevs må ha vært en og samme person, at Arintauertoget var foregått i Norge, og sist, men ikke minst, at malstrømen Charybdis var Moskøystrømmen i Lofoten. Slike ideer som plasserte Norge i hjertet av verdenshistorien var selvsagt smigrende for nasjonalfølelsen, og ble derfor utgitt i en ny og forbedret utgave i 1713. Stubs bøker er dermed et eksempel på hvordan sentral-europeiske ideer spredte seg i Norge, og førte til en internasjonalisering av både teologi, natur- og rettsvitenskap, samt hvorledes norsk litteratur selv kunne presentere seg som senteret for en viktig historisk-mytologisk hendelse.

Anekdote

På ettermiddagen da, den 30. august, kan vi også se for oss kjøpmann Lind, som etter fire dager endelig kan puste ut og telle over sin fortjeneste som salgsformidler. Han kan deretter tørke av bordet sitt, kanskje vise tingene han selv kjøpte under auksjonen til familien, for deretter å lukke dørene og forberede neste dags handel. De andre kjøperne, diverse av Bergens embetsmenn og handelsmenn, kan fornøyde plaske hjemover for å smykke sine egne bokhyller med lærd litteratur, da med

unntak av stakkars Stub, som døde få måneder etterpå. På samme måte som hos kjøpmann Lind lukker også dørene til Statsarkivet seg, og venter på neste mann som vil ta en tur inn for å hilse på fortiden.

En varm takk til Lisbeth Mikaelsson, UiB, og Yngve Nedrebø, Statsarkivet i Bergen, som begge har hjulpet meg med artikkelens utforming.

Litteratur:

Appel, Charlotte. 2001. Læsning og bogmarked I 1600-tallets Danmark, bind 1 og 2. København: Det kongelige bibliotek museum tusculanums forlag.
Baldwin, Martha. 1998. Danish Medicines for the Danes and the Defense of Indigenous medicines. I: Debus, Allen G. og Michael T. Walton, red. Reading the Book of Nature. The other side of the Scientific Revolution. Kirksville: Sixteenth Century Journals Publishers, s. 163-180.
Eisenstein, Elizabeth L. 1993. The printing revolution in early modern Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
Fet, Jostein. 1995. Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1814. Oslo: Universitetsforlaget.
Nicolaisen, N. 1878. Bergens borgerbog 1550-1751. Kristiania: Werner & Co.s Bogtrykkeri.
Hagesæther, Olav. 1973. Norsk preken fra Reformasjonen til om lag 1820. Bergen: Universitetsforlaget.
Harris, Christopher John. 2002. Stadsporten-Norges eneste byport, Bergensposten, 5 20-31.
Munthe, Wilhelm. 1943. Norske boksamlere i eldre tid. Boknåm. Essays for Bokvenner. Oslo: Cammermeyers Boghandel.
Sunde, Jørn Øyrehagen. 2002. »At indsee Forskiællen og Overeensstemmelsen imellem adskillige Begreber», Bergensposten, 5, 32-48.
Tretvik, Aud M. og Kjell Haarstad. 1993. Gotisk skrift. Lærebok med tekster fra 1485-1875. Trondheim: Tapir.
Norsk biografisk leksikon 1933-1944. Red. Bricka, Dahl og Engelstoft. København: Schultz.
Dansk biografisk leksikon 1923-1983. Red. Bull, Krogvig og Gran. Oslo: Aschehoug.
Statsarkivet i Bergen, Auksjonsprotokoll nr. 15, 1734-1739.

---

[1] Av verker som understreker trykkekunstens viktighet for spredningen av vitenskap i den tidlige moderne periode, regnes Elizabeth Eisensteins bok *The printing revolution in early moderen Europe* (1993) for å være en klassiker. Selv om det er anerkjent at trykkekunsten hadde stor innvirkning på vitenskapsutviklingen i den tidlige moderne periode pga. sin mer effektive mulighet for kommunikasjon, har naturligvis flere forskere nyansert dette bildet av bøkenes viktighet ved blant annet å peke på trykkekunsten som en mulighet for feilsitering, dvs. som formidler av ukorrekte opplysninger, samt den undermineringen av den muntlige tradisjon som fokuseringen på det skrevne ord ofte impliserer.

[2] Det fantes selvfølgelig diverse boksamlere i Norge i tidligere århundrer. En god oversikt over hvem disse var finner vi i Munthes Norske boksamlere i eldre tid (1943). Innholdet i disse boksamlingene vet vi dessverre mindre om.

[3] Den største undersøkelsen av lesekultur i Norge basert på arkivmateriale, i hovedsak skifteprotokoller, er Jostein Fets *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840* (1995), en bok jeg vil omtale senere. Av større skandinaviske verker kan nevnes Charlotte Appels *Lesning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001).

[4] I tillegg til disse finnes der kommunale arkiver, fylkesarkiver og interkommunale arkiver. Ved enkelte museer og biblioteker finnes det også samlinger med privat arkiver.

[5] Informasjon om arkivenes historikk og kildemateriale har jeg hentet fra Riksarkivets og Stasarkivenes egne nettsider.

[6] På statsarkivet finnes også en rekke arkivserier som er helt eller delvis sperret for allment innsyn. Dette gjelder vanligvis nyere materiale. Hovedreglene er at alt personømfintlig materiale er sperret i 60 år, barneverns- og straffesaker i 80 år, og adopsjonssaker i 100 år. Nærmere regler finnes i forvaltningsloven og i heftet *Taushetsbelagt arkivmateriale i Statsarkivene*.

[7] Sunde 2002, s. 32.

[8] En nyttig innføringsbok er Tretvik og Haarstads *Gotisk skrift. Lærebok med tekster fra 1485-1875*, 1993.

[9] For å lese mer om dette, se Christopher John Harris «Stadsporten- Norges eneste byport», 2002.

[10]For auksjonen over Stubs eiendeler, se auksjonsprotokoll nr. 15, 1734-1739, Statsarkivet i Bergen. Boksamlingen går over sidene 169-172b. Alle personopplysninger rundt Stub er hentet fra litteratur tilgjengelig på Statsarkivet.

[11] Se registerboken *Begravede i Bergen 1668-1800*.

[12] Denne måten å liste bøker på refererer til størrelsen på bøkene; folio er det største, deretter følger quarto etc.

[13] For en oppsummerende oversikt over deres meritter, se eksempelvis *Dansk Biografisk Leksikon* 1933-1944.

[14] Alle personalopplysninger om Stub er hentet fra *Norsk Biografisk Leksikon* 1923-1983, bind XV, s. 158- 162.

[15] For personalopplysninger om Peder Colbiørnsen, se *Norsk Biografisk Leksikon* 1923-1983, bind III, s. 76-78.

[16] Nicolaisen 1878, s. VII.

[17] Se eksempelvis diagrammer hos Fet 1995, s. 215.

[18] Hagesæther 1973, s. 256.

[19] Baldwin 1998, s. 163- 180.

[20] *Norsk Biografisk leksikon* 1923-1983, bind XV, s. 159.

[21] For opplysninger om Ramus' liv og forfatterskap, se *Norsk biografisk leksikon* 1923-1983, bind XI, s. 289-295.

Jørn Øyrehagen Sunde:

”Den som ikke kan giøre rede for sine Handlinger”

eller den strafferettslege stillinga til dei tåpelege i Danmark -Noreg på 1700-talet*

”Ringe begreb”

”Aar 1789 den 29de April” vart det sett birkerett på Terøya på Baroniet Rosendal sitt store jordegods i Sunnhordland og Hardanger. Einaste sak på tinget var ei leiermålssak: Den 21 år gamle Jens Tørresen Øre hadde avla barn med den 18 år gamle, ukonfirmerte Marthe Johannesdatter frå nabotunet inne i Maurangerfjorden, ein sidefjord til Handangerfjorden.[1] Jens Tørresen tilstod gjerninga, og aktor la ned påstand om at han for ”sin strafværdige forbrydelse at tæmmes i Tugthuuset i Bergen paa et halvt Aar”. Når det gjaldt Marthe Johannesdatter heiter det i rettsprotokollen for Rosendal birk at ”Pigen var ligeledes ved Retten tilstæde, og befandtes aldeles uefterretlig, saa at hun ikke kunde giøre sig Begreb om den begangne Synd”. Ein attest frå sokneprest til Kvinnherad prestegjeld, Niels Hertzberg, stadfesta at Marthe Johannesdatter hadde ”ringe Begreb”, og allmugen kunne vitna at ho var eit ”elendig Menniske” som på grunn av manglande forstand var ei dagleg byrde for sine foreldre. Aktor la difor ned påstand om full frifinning. Så medan retten dømte Jens Tørresen til ½ års straffearbeid i tukthuset, kom den til at ”Den som ikke kan giøre rede for sine Handlinger kan ikke heller underkastes et Straff”, og frifann Marthe Johannesdatter.

”Idiot”

Birkedommar Søren Schiellerup forklarar ikkje kva det var med Marthe Johannesdatter som gjorde at han erklærte henne for strafferettsleg utilrekneleg, anna enn at ho ikkje reint mentalt kan reknast for strafferettsleg tilrekneleg. Vidare er det grunn til å tru at ho ikkje var sinnssjuk, sidan sinnsjukdom var eit tema for strafferettslege tilreknelegsvurderingar ved fleire høve i både i Christian V’s norske lov, i strafferettslitteraturen på 1700-talet, og i rein rettsfilosofisk litteratur frå dette hundreåret. Vidare fanst det ei rad fast innarbeidde termar for å skildra sinnssjukdom, og det som er påfallande i denne saka frå Rosendal

birk frå 1789 er nettopp at verken aktor eller birkedommaren set eit namn på den tilstanden som gjer Marthe Johannesdatter utilrekneleg, men heller skildrar kva det er som gjer henne utilrekneleg. Dette tyder på at det ikkje finst nokon innarbeidd juridisk term for tilstanden, og er årsaka til at eg i dette skriftstykket legg til grunn at Marthe Johannesdatter var det som ein i strafferetten i dag nemner som psykisk utviklingshemma, og som i hennar eige hundreår kunne nemnast som å vera tåpeleg.

Termen psykisk utviklingshemming vart fyrst introdusert i norsk strafferett ved ei endring i 1997 av §§ 44 og 193 i dagens gjeldande straffelov. Det er ikkje dermed sagt at psykisk utviklingshemma fyrst då vart rekna som ei gruppe som står i ei særleg strafferettsleg stilling; dommen til birkedommar Søren Schiellerup frå 1789 viser nettopp at manglande mentale evner kunne føre til frifinning for eit brotsverk alt den gongen. Men det var fyrst i 1962 at denne gruppa vart positivt nemnt i straffelova, då som "forstandssvake" i § 193 som ei gruppe med eit særleg vern mot seksuelle overgrep. Fyrst i 1997, då termen psykisk utviklingshemma vart tatt inn i straffelova, vart ein lang praksis for at denne tilstaden kunne føra til straffefritak, endeleg kodifisert i § 44. Tidlegare vart dei rekna å koma inn under termen, "sinnssyg" etter ei straffelovsendring av § 44 i 1927, "mangelfuld Udvikling af Sjælsevnerne" i § 44 då dagens straffelov fekk lovs kraft i 1902, og "Afsindig" i den tilsvarande regelen i § 7.2 i kriminallova av 1842. Men forarbeida til straffelova av 1902,[2] og til endringslova av 1927,[3] viser til fulle at ein var merksam på at det fanst ei gruppe, dei åndssvake og idiotane, som ikkje var sinnsjuke, men likevel kunne fritakast for straff. Og frå rettspraksis har ein fleire døme på dette.[4]

Dei psykisk utviklingshemma var altså lenge ikkje formulert som ein eigen kategori utilreknelege i norsk straffelovgjeving. Når ein går heilt tilbake til 1700-talet finst det, som vi skal sjå, ingen fast terminologi for denne persongruppa, og det er difor vanskeleg å danna eit bilete av psykisk utviklingshemma si strafferettslege stilling i Danmark-Noreg i dette hundreåret. Men med utgangspunkt i den alt nemnte avgjersle birkedommar Søren Schiellerup avsa i 1789, vil eg freista å setje saman dei bitane som finst til eit rettshistorisk bilete gjennom å sjå på lovgjeving og strafferettslitteratur som handsamar fenomenet "Taablighed". Vidare til eg visa kvifor dommen i 1789 var eit resultat av at naturrettstenkinga på siste halvdel av 1700-talet tok til å endra heile forståinga av kva som var rett, og ikkje minst korleis ein kunne vita kva som var rett.

Eit forargeleg brotsverk

I dommen frå 1789 viser både aktor og birkedommaren til forordning av 02.09.1745. Leiermål, som vil seia barneavling utanfor ekteskap, var eit brotsverk etter Chrsitian V's norske lov av 1687 6-13-1, men den nemnte

forordinga skjerpa straffa for dei som avla barn før dei var konfirmerte, eller med nokon som enno ikkje var konfirmert. Hovudmotivet for denne straffeskjerpinga var for det fyrste at det var forargeleg når unge kvinner skulle fornya dåpspakta samstundes som synda var fysisk tilstades i form av eit fosteret. For å unngå dette var det tydelegvis vanleg praksis at gravide vart konfirmert i hu og hast før fødselen. Og i forordninga er det sagt at unge kvinner med vilje vert gravide for "just (...) at blive fri for Skole-Gang, for at læse i Bog, og at prøves saa nøye, eller præpareres saa længe." Eller sagt med andre ord: Dei utan leselyst vart gravide for å verta konfirmerte, som igjen var eit vilkår for mellom anna å verta gift. Dette, at nokon tok snarvegar gjennom konfirmasjonsførebuinga, var det andre hovudmotivet for ei særleg straff for dei som gjorde leiermål sjølv før dei er konfirmerte, eller med nokon som enno ikkje har stadfesta dåpspakta. Straffa var ½ eller 1 års tukthusarbeid.

"Dei utan leselyst vart gravide..."

Jens Tørresen Øre vart straffa i tråd med både forordninga, og med fast praksis på birketinget for Rosendal baroni: Forvaltaren hadde i tidlegare saker lagt ned påstand om 1 års tukthusarbeid for brot på forordninga, men retten hadde ved kvart tilfelle funne at ½ år fekk vera nok.[5] Både aktor og retten var òg samde i spørsmålet om frifinning for Marthe Johannesdatter, noko som er oppsiktsvekkjande på alle måtar. For det fyrste fordi verken forordninga av 02.09.1745, eller 6-13-1 i Chrsitian V's norske lov om leiermål, har nokon unnataksregel som gjer av visse personar ikkje kunne straffast for dette seksualbrotsverket. Det vil seia at i utgangspunktet var leiermål straffbart under eit kvart omstende, og manglande mentale evner var like lite straffefriande som andre utilreknelegtilstandar. For det andre finst det heller ikkje nokon generell regel i Christian V's norske lov om at ein skal vurdera særleg om personar med manglande mentale evner kan straffast, slik ein i dag har i § 44 i straffelova. For det tredje er det uttrykkeleg sagt i forordinga av 1745 at leiermål før ein er konfirmert er eit forargeleg brotsverk, og at det representerer eit problem ein ønskte å få bukt med.

Når ein samstundes kan sjå av saksreferata at Marthe Johannesdatter på dette tidspunktet las for presten for å verta konfirmert trass sine manglande intellektuelle evner, fell ho for det fjerde truleg inn i den kategorien kvinner som forordninga var særleg retta mot: Dei som ville verta konfirmert utan å stava seg gjennom bodord og anna profant, bokleg stoff. Det er dermed mange gode grunnar til at retten ikkje skulle ha frifunne Martha Johannesdatter for leiermål i 1789. Så kvifor gjorde så birkedommaren nettopp det, og kva bygde han avgjersla på?

Den tåpelege i Christian V's norske lov

Den einaste staden det vi i dag nemner som psykisk utviklingshemming, er nemnt i Chrsitian V's norske lov er i 6-

19-12. Her heiter det at

”Viser mand Barn, eller Taabe, efter Ild, og deraf kommer Skade, da svarer hand selv til Skaden, saasom tilforn er sagt om Vaade og Skiødesløshed”.

Poenget i denne regelen er at den som overlet til andre å henta eld må svara for skade som skjer i samband med dette som om han sjølv i våde var årsak i skadeverk gjort av eld. Her viser regelen tilbake til 6-19-6 der det heiter at den som lagar eld i utmark, går frå den etter at den er sløkt, men den blussar opp igjen og lagar skade, skal erstatta skaden, men ikkje betala straffebøter. Regelen er gamal og finst for fyrste gong nemnt i den eldre Gulatingslova V-28, skriftfesta omlag 1250, der det heiter at dersom umyndige set eld på noko skal det betalst halv bot. Som andre reglar om våde i den eldre Gulatingslova har denne regelen truleg sitt opphav i mosaisk rett. Under eit kvart omstende vart den ført vidare i VII-27 i Magnus Lagabøters Landslov av 1274, der det heiter at umyndige skal åleine erstatta skade dei gjer med eld, og ikkje straffast for handlinga. Denne regelen vart så vidareført i VI-25 Chrsitian IV’s norske lov av 1604, og kom deretter inn i Christian V’s norske lov av 1687 som ein av få norske rettsreglar som òg vart gjort gjeldande for Danmark.[6]

I Christian V’s norske lov 6-19-12 vert barn og ”Taabe” likestilt reint forstandsmessig. Det er mogeleg for at det var ein tradisjon for dette, jfr. forordninga av 07.04.1619 nedanfor, og ein ser at dette vart gjort i både teori og praksis på 1700-talet. Til dømes Laurits Lauberg Kongslew, professor i rettsvitskap ved den danske Sorøakademiet, hevda at barn var tåpar til dei var 14 år.[7] Antitetisk skulle dermed den som hadde forstand som ein 14-åring vera tåpeleg. I rettspraksis finn ein òg døme på at ein nytta det at nokon var å rekna for eit barn som argument for at vedkomande burde straffast som eit: I 1759-60 stod den unge samen Daniel Nielsen tiltalt for tjuveri på tinget for Alta i Finnmark.[8] Dei faktiske omstenda var det ikkje tvil om: Han hadde lagt seg bak nokre tønner under trappa slik at når kjøpmann Jens Lassen låste kramboda for kvelden og gjekk inn i si eiga stove, så hadde Daniel Nielsen fri tilgang til både pengeskrin og varer. Han forsynte seg då òg av begge deler, og vart til slutt dømt for å ha stole for 23 riksdalar 2 mark 3 skilling, noko som kvalifiserte til straff etter Christian V’s norske lov 6-17-37 for stort tjuveri. Det som var spesielt i denne saka var at Daniel Nielsen fyrst orsaka seg med at det var ein samisk djevel som 3 gonger hadde lokka han til å stela. Retten høyrde ikkje på denne historia, men forsvararen nytta den likevel i sitt forsvar som bevis på at Daniel Hansen forstandsmessig var som eit barn å rekna, og difor måtte straffast som eit: Etter 6-17-37 skulle tjuver piskast og brennmerkast før dei etter forordning av 19.11.1751 skulle setjast til livsvarig straffearbeid, medan barn under 14 år etter 6-17-43 bare skulle straffast med ris og betala tilbake det som var stole. Diverre for Daniel Hansen vart han ikkje funnen å ha manglar ved sin

forstand.[9]

Uttrykket ”Taabe” er åleine brukt i Christian V’s norske lov 6-19-12. ”Taaben”, seier Brorson i sin lovkommentar, ”er den, som ikke har Fornuftens fulde Brug”.[10] Sidan tåpeleg ikkje var ein term som var nytta om dei sinnssjuke, så må ein dermed rekna denne definisjonen for å dekka den tilstanden som Marthe Johannesdatter var i, og som eg altså let liggja opp til det som ein i dag refererer til som psykisk utviklingshemming. Ein anna term som lenge kunne nyttast var ”Vanvittig”. Fyrste gongen ein i Noreg fekk ei lov som gjaldt denne persongruppa var med forordning av 07.04.1619, der ”Alder, Vanvitighed, Skiødesløshed eller andre Aarsager” vert nemnt som grunnar til at personar er umyndige.[11] Dersom ein tenkjer tilbake til ordlyden i 6-19-12 var barn og tåpar der likestilt, og handlingane deira skulle reknast som om det var gjort av skjøytaløysa. At dei same kategoriane går igjen i 6-19-12 og forordninga av 1619 gjer det truleg at i dette høvet er ”vanvittig” nytta om mentale manglar som ikkje skuldast sinnssjukdom, på same viset som ”Taabe” i Christian V’s norske lov.

Problemet er at ”Vanvittig” lenge vart nytta om både slike tilstandar, den senile og den gale som ein fellesterm for alle som ikkje heilt var ved sin fulle forstand.[12] I 1799 likestiller professor ved det juridiske fakultetet i København, Lauritz Nørregaard, ”Vanvittige” og ”Gale”.[13] Og på byrjinga av 1800-talet skreiv juristen Gustav Ludvig Baden at ”Vanvittig (mente captus) er Den, som uden at være Gal, dog just ikke heller er ved fulde Sinds Samling,”[14] og nyttar dermed termen om dei som ikkje kan reknast som heilt sinnssjuke.[15] Dermed ser ein at ”Vanvittige” etter kvart var nytta som ein mellomkategori mellom den reine sinnssjukdom og det normale. Dermed vert ”Taabe” den einaste juridiske termen som skildrar ein mental tilstand der ein ikkje er fullt ut tilrekneleg, utan å vera sinnssjuk i større eller mindre grad, og det einaste som har ein slektskap til termen psykisk utviklingshemming som vert nytta i dag. Men termen var altså bare nytta ved eit høve i Christian V’s norske lov av 1687.

Dermed var situasjonen den at Søren Schiellerup i 1789 ikkje verken i forordninga av 1745, eller i Christian V’s norske lov hadde spesielle reglar om straffefritakande tilstandar ved leiermål, og heller ikkje generelle reglar om korleis ein skulle vurdera om personar som Marthe Johannesdatter var tilrekneleg og kunne straffast for sine gjerningar i det heile. Åleine den spesielle regelen i 6-19-12 om kven som skal betala erstatning for skadar ved brann som ein ”Taabe” var årsak til, kunne vera birkedommaren til noko hjelp. Igjen vert spørsmålet: Kva bygde birkedommar Søren Schiellerup på i 1789 då han frifann Marthe Johannesdatter fordi ho mangla ”Begreb”?

Den tåpelege i dansknorsk strafferettsteori

Fyrste gongen tilstaden ”taabelig” er handsama i dansknorsk juridisk

strafferetts teori er i ”Den Islandske Jus Criminale eller Misgierningers Ret”, utgjeve av den islandske juristen Svend Sølvesen i 1776.[16] Boka er interessant i denne samanhengen sidan Sølvesen handsamar ein del norske tilhøve, men meir fordi han generelt gjer greie for den strafferettsteori som truleg var kjent og nytta i Danmark-Noreg på denne tida. I dette verket avsluttar Sølvesen ein gjennomgang av sinnssjuke si strafferettslege stilling med ein liten kommentar om at

”der gives endnu adskillige Grader imellem dem som ere ganske fra Forstanden, og hine som ere kloge og fornuftige; nogle derimellem ere vel taabelige og uforstandige udi daglig Omgiængelse og sine Handteringer, men ikke dermindre nogenledes færdige i at giøre Skielmstykker, men hvilken slet intet er at see igiennem Fingre.”[17]

Sølvesen sitt utgangspunkt er altså at ein skal vera varsam med å la det å vera straffefriande å vera tåpeleg, og utsegna står fram som eit åtvaring mot ei strafferettsleg utvikling. Og ein kan finna døme frå praksis at det var eit argument for mildare straff, men ikkje straffefritak, at nokon var ”taabelige og uforstandige”. Til dømes på Rosendal birk vart det avsagt ein dom i tråd med denne haldninga i 1753. Husmannen Lars Nielsen Straden vart dette året stemna

”formedelst han skal have givet et forpligtelse til een piige ved Nafn Anne Larsdatter, det han vil tage hende til ægte Naar hans Endnu levende huustrue Kari Monsdatter ved Døden skulle afgaae.”[18]

Saka var den at kone til Lars Nielsen var sjuk og sengeliggjande, og i denne situasjonen lova han tenestejenta Anne Larsdatter ekteskap straks kona var død, samstundes som han gav henne ekteskapsgåver til ein verdi av 1 riksdalar 16 skilling. Då kona fekk greie på dette bad ho tenestejenta levera gåve tilbake. Deretter hadde Lars Nielsen, Anne Larsdatter, bror hennar og den sjuke kona eit møte i husmannsstova, og kona gav då gåvene tilbake til Anne Larsdatter med orda ”Nu ved du paa hvad Maade du anammer dette, nu har du hiertet og ieg har bullen [kroppen frå halsen og ned til låra], du skal Lønnes og ieg skal tienes”.[19] Truleg var det ein slags pleiekontrakt som vart inngått på dette viset, med eit eksplisitt formulert forbod mot seksuell omgang mellom arbeidsgjevar og arbeidstakar, og med eit framtidig giftarmål med, og tilgang til ”Bullen” til arbeidsgjevar som løn.

Hendinga vakte harme inne i Hardanger der den fann stad, og vart rapportert til forvaltaren på Rosendalsgodset, som igjen reiste sak på tinget for å få ein dom som kunne vera andre til skrekk og åtvaring. På birketinget tilstod Lars Nielsen ugjerninga, men før det vart avsagt dom heiter det at

”Dommeren tilspurte de Nerverende almue af Hardanger, Særdelis Lensmanden og hans Naboer, om denne Mands omstændighed, og om hand som andre Kloge og vittige saa kunde ansees og strafes, da der paa baade af Lensmanden og Naboer er bleven Declareret, at hand heller som een taabelig og taaske kunde ansees”.[20]

Lars Nilsen vart altså funnen å vera mindre opplyst av både lensmann og allmugen, og birkedommaren slår i dommen fast at han er tåpeleg, og at brotsverket var gjort fordi han er einfaldig. Aktor la ned påstand om straff etter Christian V's norske lov 3-18-7 om ekteskapsløfte medan ein enno er gift, og dermed formueskonfiskasjon som straffereaksjon. Om dommaren tok til følgje aktor sin påstand eller ei er vanskeleg å seia, men det at Lars Nilsen vart dømt til å betala ei bot på 2 riksdalar og 1 mark, som er det doble av verdien av ekteskapsgåvene til Anne Larsdatter, indikerer at det ikkje var ein formueskonfiskasjon det er tale om, men ei medviten sett straffebot. Dermed er det grunn til å tru at retten i dette tilfellet tok omsyn til at Lars Nielsen var tåpeleg, men fann likefullt at den måtte straffa denne typen "Skielmstykker". Dette er dermed ein dom heilt i tråd med korleis Sølvesen meiner ein bør gå fram i slike saker.

Nokon eigentleg regel om generelt straffefritak for tåpelege formulerte altså Sven Sølvesen ikkje i 1776. Den alt nemnte Lauritz Nørregaard hevdar i "Natur- og Folke-Rettens Første Grunde", frå same året, at "det bliver derfor en Sandhed, at de, som ikke have Fornuft, kan ei foretage frivillige Gierninger, ei heller indsee deres Gierningers Følger". Men som døme på personar som ikkje har ein fri vilje nemner Nørregaard åleine "Børn, rasende mennesker og ufornuftige Dyr,[21] samt de Gierninger, som skee i Søvne."[22] Dermed opererer Nørregaard her, som i sin kriminalrett,[23] ikkje med dei tåpelege spesielt, eller dei med manglande mentale evner generelt, som ein eigen kategori, sjølv om han presenterer den læra som ein i dag ligg til grunn for straffefritak for denne persongruppa.[24]

Den fyrste som både handsama "Taablighed og Eenfoldighed" i dansknorsk strafferettsteori, og fann at denne mentale tilstanden kunne føra til straffefritak, var den store danske juristen Anders Sandøe Ørsted. I "Arkiv for Retsvidenskaben og dens Anvendelse" frå 1826 tek han utgangspunkt i 6-19-12 og gjer den til eit utslag av eit generelt, men u-utalt prinsipp om at tåpelege og einfaldige, som er dei med "den blotte usædvanlige Stumphed i Forstandsevnerne", ikkje kan straffast når "Gjerningsmanden ikke indseer Det i hans Handlings Inhold og Følger".[25] Men Ørsted framhevar at dette må vurderast frå sak til sak, og person til person, for manglande forstand i seg sjølv kan ikkje vera straffefriande utan at det er ein årsakssamanheng mellom den mentale tilstanden og brotsverket.

At eit slikt syn kan ha gjort seg gjeldande i praksis, og at det er det Sølvesen implisitt opponerer mot, finn ein døme på i den alt nemnte tjuverisaka mot Daniel Nielsen i Alta i 1759-60. Her seier kjøpmann Jens Lassen i sitt innlegg at

"naar ham [Daniel Nielsen] tyveriet bliver overbeviist fingerer han for Retten et Eventyr og urimelig Historie om en Finne Grist eller Dievel, der skulle have bedt ham stiæle, og saaledes understaar sig aabenbare

at lyve for Retten, i den Daarlige formeening, at Retten enten skulle troe slig Fabel eller ansee ham for et Enfoldigt og taabeligt menneske; Men da han saa vel ved stiæle maade, som ved sin opdigtede Historie haver udi mine ringe tanker viist sig at være en listig og farlig Tyv".

Aktor var altså i denne saka redd for at ein skulle forstå historia til Daniel Nielsen som eit teikn på at han ikkje var ved sine fulle fem, og nytta den i staden som eit bevis på at han var ein slu tjuv. Som alt sagt kom ikkje historia om den samiske djevelen Daniel Hansen til noko hjelp i det heile, og retten vurderte ikkje i det heile om han var tåpeleg.

Dermed ser ein at birkedommar Søren Schiellerup bare hadde ein spesiell regel om straffefritak for tåpelege i Christian V's norske lov 6-19-12 å støtta seg til når han frifann Marthe Johannesdatter for leiermål i 1789. Vidare var det fyrst i 1826 at det var formulert ein generell regel i strafferettsleg teori om at "Stumphed i Forstandsevnerne" kunne føra til straffefritak etter ei nærare vurdering. Ei slik vurdering føretok birkedommaren etter at han med eigen augo og øyre hadde sett og høyrt Marthe Johannesdater i retten, og konkluderte altså med at "hun ikke kunde giøre sig Begreb om den begangne Synd". Men ein finn døme frå rettspraksis på at manglande mentale evner i alle høve vart forstått som ein mogelege straffenedsettande faktor. Kva er årsaka til denne utviklinga i praksis, som ikkje har nokon tilsvarande parallell i strafferettsleg teori på 1700-talet, som birkedommar Søren Schiellerup toppar med sin dom av 1789?

Kunnskap og erkjenning

Ein skal merka seg at birkedommar Søren Schiellerup ikkje frifinn Marthe Johannesdatter fordi ho ikkje veit at leiermål er eit brotsverk, men fordi ho ikkje kan forstå det. Det er dette som ligg i at ho ikkje kan "giøre sig Begreb om den begangne Synd".

I ein juridisk samanheng gjorde den tyske filosofen Christian Wolff gjeldande frå byrjinga av 1700-talet at mennesket er fødd med ei forståing av alle fenomen i verda, og uttrykkjer dette med å seia at mennesket er fødd med "Begreb". Det vil seia mennesket har ein medfødd evne til å forstå, og dermed og til å skilje godt frå vondt, velgjerning frå ugjerning. Men for at mennesket skal kunne erkjenne verda ved hjelp av sine medfødde omgrep så må det trena opp sin evne til å forstå, og det gjer mennesket gjennom å sansa og ta inn over seg inntrykk, og gjera desse til gjenstand for ettertanke og refleksjon. Bare gjennom ein slik prosess kan mennesket verta i stand til å handla fritt.

Peter Kofod Ancher

[26] Den danske juristen Peder Kofod Ancher, som var den fremst rettslærd i Danmark-Noreg på 1700-talet, viser til at det er det er å læra å forstå og skilje mellom ulike ”Begreb”, som vil seia ulike kategoriar for til dømes gode og vonde handlingar, som skil eit barn frå ein vaksen. Og vidare seier han:

”Fornuften beroer meget paa Sammenlignings-Kraften, denne paa en god Indbildning, denne igien paa en lykkelig Ihukommelse, og Ihukommelsen paa sandselige Forestillinger. Den eene hviler paa den anden, som de øverste Deele i en Bygning paa de nederste. Tages disse bort, da maa den heele Bygning forfalde. Fornuften har ogsaa faaet et slags Indsigt med, og Herredømme over, de andre Siælens Ævner. Den maae see til med Indbildnings- og Sammenlignings-Kræftere, at de ikke, ved en forvirred Hob af adskillige Begreb, sammenbinder det, som ingen Sammenhæng er udi, ere en grundig Kundskab til Hinder. Thi det maa være i hvad slags Kundskab det være vil, saa kand ingen nægte, at jo Fornuften alltid bør sidde ved Roderet; ellers løbe Tankerne vildt affsted.”[27]

Christian Wolff var fram mot midten av 1700-talet den viktigaste og mest kjende filosofen i Europa, og hans filosofi kom til å setja preg på den juridiske metoden i Danmark-Noreg i lang tid framover. Dei tankane som Wolff gjorde seg til talsmann for vart tilgjengeleg på dansk då ”Fornuftige Tanker om den Menneskelige Forstands Kræfter” kom ut i 1742. Tema i denne boka er på ingen måte forstandssvake personar, men heller korleis den som søkjer lærdom skal finna sann lærdom og ikkje bare passiv kunnskap. Men godtek ein Wolff sin teori som korleis mennesket dannar seg eit bilete av, og forstår omverda, kan dette like godt nyttar på forstandssvake som –sterke personar. For etter ein slik tankegong manglar den som er psykisk utviklingshemma heilt eller delvis både det omgrepsapparatet som gjer at ein kan plassere og dra nytta av sanseinntrykk, og evna til refleksjon og ettertanken. Dermed manglar den psykisk utviklingshemma heilt eller delvis evna til å forstå verda. Eller for å uttrykkja dette med Kofod Ancher sine ord, som skreiv i same tradisjon som Wolff, så hadde Marthe Johannesdatter ”en forvirred Hob af adskillige Begreber”. Når birkedommar Søren Schiellerup

Christian Wolff

peikar på at Marthe Johannesdatter ”ikke kunde giøre sig Begreb”, og ikkje veit ”at adskielne mellem et ondt og godt” omgrep, så stiller han seg i den idetradisjonen som den Wolff i Europa generelt, og Kofod Ancher i Danmark-Noreg spesielt, står i. Og det er dette som gjer det mogeleg for han å frifinna Marthe Johannesdatter.

At filosofien til Christian Wolff representerte ein ny måte å tenkja på som opna opp for slike oppsiktvekkjande dommar som den frå Rosendal birk i 1789, ser ein dersom ein samanliknar denne dommen med 4 andre dommar frå 1716-1717.[28] Tiltalt i desse sakene var halvsøskena Ole Olsøn og Brite Olsdatter, som hadde gjort leiermål og avla barn saman. Det fanst eigentleg ikkje reglar for slik alvorleg blodskam, men på tinget for Skjold vart dei likevel dømt til å halshoggast, og kroppane deira skulle deretter brennast på bålet, alt etter analogi frå Christian V’s norske lov 6-13-14. Det går fram av saksreferatet at dei to tiltalte ikkje var særleg opplyste, og begge erkjente at hadde dei ”haft forstand og Kundskab om Gud”, så hadde dei nok ikkje handla slik dei hadde gjort. I dommen peikar retten på at begge delinkventane

”ere baade Unge og gandske vandkunige i deris Saligheds Sag, saa at de ikke ved at giøre forskiel paa Gud Fader, Søn og hellige Aand, da remitteris dette, for samvittigheds skyld, til videre deris Majestets egen allernaadigste dispensation”.[29]

Då saka kom opp for lagretten får ein eit enno klarare bilete at dei tiltalte, og her heiter det mellom annan om Ole Olsøn at ”bemelte person siuntes gansche liden af vext, og var som vanvittig udi hvis han talede”, og om Brite Olsdatter at ”bemelte qvindfolck var gandsche liden og usiunlig af vext, lige som en liden Dverg, Dog i sin talle og svar gandsche vanvittig”.[30] Retten fann vidare at dei ”til dels [var] vanvittige”, og at ”de (...) næsten som andre u-mælende Creature i denne Synd haver hen levet” fordi dei ”iche haver været holdet til Guds ord at høre”.[31] Årsaka til brotsverket var dermed ikkje deira manglande forstand i seg sjølv, men manglande opplæring og kunnskap om Gud, og dermed ein manglande evne til å skilja mellom godt og vondt. Dommen vart likevel stadfesta sidan den var heilt i tråd med lova, men lagmannen bad om at kongen måtte gje dei nåde slik at dei kunne undervisast slik at sjela deira ikkje skulle dø saman med kroppen.

Året etter var Ole Olsøn og Brite Olsdatter på ny tiltalt for å ha avla barn saman, og igjen kom saka fyrst opp på tinget for Skjold i Nordhordland. Begge dei tiltalte vart spurt om dei ikkje hadde vorte undervist i at slik seksuell omgang var ei synd, og om dei ikkje hadde vore til kyrkjes, og begge kunne stadfesta dette. Dommen var den same denne gongen som sist, halshogging og brenning av kroppane deira etterpå, men no bad ikkje retten kongen om å gje dei to delinkventane nåde. Heller ikkje lagmannen fann ved dette høvet at det var noko som talte til dei tiltalte sin fordel, og dommen vart utan vidare stadfesta. I begge instansar fann ein altså at dei to no hadde fått

undervisning i at seksuell omgangen mellom søsken var synd, og dermed kunne deira handlingar ikkje orsakast. Noko spørsmål ved om dei kanskje mangla evne til å erkjenna kva som var galt med gjerninga vart ikkje stilt, sidan det var kunnskap og ikkje erkjenning som retten ved desse høva oppfatta som eit problem.

Summa summarum

Blodskamsakene frå 1716-1717 viser dermed til fulle kor radikal birkedommar Søren Schiellerup si avgjersle frå 1789 var. Ikkje bare stod birkedommaren dette året føre nokon som hadde gjort seg skuld i eit forargeleg brotsverk som lovgjevar ønskte skulle straffast strengt. Man han hadde ingen straffefriande regel å støtta seg på, utan ein spesialregel om tåpelege i 6-19-12 utan noko tilknyting til leiermålssaker. Han hadde ingen fast tradisjon for å vurdera manglande mentale evner, og ikkje ein gong ein utbredd og fast terminologi for den tilstanden Marthe Johannesdatter leid under og eventuelt skulle frifinnast på grunn av. Til sist hadde birkedommar Søren Schiellerup heller ikkje noko støtte i dansknorsk strafferettsleg litteratur for frifinning på grunn av manglande forstand; slik støtte i strafferettsleg teori fekk han fyrst i 1826, lenge etter han sjølv var død og gravlagd. Alt birkedommaren verkeleg hadde å støtte seg på var filosofen Christian Wolff si lære om føresetnadane for å læra og forstå verda omkring seg gjennom å byggja bru mellom eins medfødde omgrep med å sansa, kategorisera og tenkja etter.

Men ein skal heller ikkje gløyma at det alt fanst rettspraksis i Noreg frå midten av 1700-talet som viser at det å vera tåpeleg kunne verta sett på som eit orsakande omstende i ein strafferettsleg samanheng. Vidare la aktor i saka frå 1789 ned påstand om frifinning, og må difor ha delt birkedommaren sitt syn på manglande mentale evner som straffefriande omstende i dette tilfellet. Slik sett kan ein forstå dommen frå Rosendal birk i 1789 som eit uttrykk for ei haldning som hadde vorte stadig meir utbreidd på 1700-talet, som fekk straffeteoretisk tilslutnad i 1826, men som ikkje kom til uttrykk i norsk strafferettslovgjeving med reine ord før i 1997.

Det prinsipp at det er medfødde omgrep som gjer at ein kan erkjenna verda rundt seg, og slik seiast å vera eit forstandig menneske, er ikkje ein filosofisk ide som ein er seg medviten i dag. Men det å ha ”Begreb” om ting er framleis eit munnhell som mange nyttar om det å forstå, og straffelova § 44 av i dag er tufta på same tanken som dommen frå 1789: Ingen er strafferettsleg tilrekneleg utan å ha evne til å forstå ei innhaldet i ei gjerning, og det er eit spørsmål om evne til å forstå og ikkje om kunnskap i seg sjølv.

Kjelder

Riksarkivet (RA)
- Norske tegnelser 1757-1761

Statsarkivet i Bergen (SAB)
Arkiv for Bergen Lagting
- Justisprotokoll 1708-1716, nr. 2
- Justisprotokoll 1716-1721, nr. 3

Arkiv for Sorenskrivaren i Hardanger og Voss
- Rettsprotokoll for Rosendal bik 1749-1814, I. A. 3

Arkiv for Nordhordland sorenskrivarembete
- Rettsprotokoll 1715-1719, I. A. 34

Statsarkivet i Tromsø (SATø)
Arkivet for Sorenskrivaren i Finnmark
- Rettsprotokoll 1755-1762, L. nr. 45

Stortingsdokument
- Motiv til straffelova frå 1896
- Odelstingsproposisjon nr. 24 1898-99
- Odelstingsproposisjon nr. 14 1900-01
- Innstilling I fra Straffelovskomiteen 1922

Dommar
- Rt. 1851 s. 796
- Rt. 1858 s. 555.
- Rt. 1862 s. 449
- Rt. 1864 s. 545

Litteratur

Baden (1814) Gustav Ludvig Baden: Forsøg til et dansk-norsk juridisk Ord- og Sag-Lexicon

Brorson (1797) Christian Brorson: Forsøg til den siette Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov samt Straffene efter de ældre Love

Hansen (1993) Torleif Hansen: Bergen Lagting som straffedomstol i appellsaker 1702-1737

Hedegaard (1760) Christian Ditlev Hedegaard: Forsøg til en Tractat angaaende den danske Criminal-Ret, indeholdende den Siette Bog af K. Christian den Femtes Dansek Lov med Summarier, Paralleller og Anmerkninger

Hesselberg (1763) Engelbrecht Hesselberg: Juridisk Collegium, Tredie part (utgjeve av Jens Bing Dons)

Hesselberg (1753) Engelbrecht Hesselberg: Juridisk Collegium

Hurtigkarl (1813) Frederik Theodor Hurtigkarl: Den Danske og Norske Private Rets første Grunde, Første Deel

Kofod Ancher (1769) Peder Kofod Ancher: Fortale til ”Justitzraad og Landsdommer Töger Reenbergs Peotiske Skrifter”

Nørregaard (1799) Lauritz Nørregaard: Register til Etatsraad Nørregaards Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret

Nørregaard (1788) Lauritz Nørregaard: Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret, Fierde Deel

Nørregaard (1784) Lauritz Nørregaard: Natur-Rettens første Grunde

Nørregaard (1776) Lauritz Nørregaard: Natur- og Folke-Rettens Første Grunde

Paus (1751) Hans Paus: Gamle Kongelige Forordninger og Privilegier Udgivne for Kongeriget Norge

Stampe (1794) Henrik Stampe: Erklæringar, Breve og Forestilinger, Generalprokureur-Embedet vedkommende, II Deel
Sølvesen (1776) Svend Sølvesen: Den Islandske Jus Criminale eller Misgierningers Ret tilligemed Criminal-Processen efter Landets gamle og nye Love confereret med den derhen hørende Danske og Norske Recesser, Love og Forordninger
Winge (1913) Paul Winge: "Den norske sindssygeret historisk fremstillet, Første Bind", trykt i Skrifter utgit av videnskapsselskapet i Kristiania 1912
Wolff (1742) Christian Wolff: Fornuftige Tanker om den Menneskelige Forstands Kræfter, og Den rigtige Brug At kiende Sandhed, Sandheds Elskere meddelte
Ørsted (1817) Anders Sandøe Ørsted: Eunomnia eller Samling af Afhandlinger henhørende til Moralphilosohien, Statsphilosopien, og den Dansk-Norske Lovkyndighed
Ørsted (1824) 1) Anders Sandøe Ørsted: Artikkelen "Et par ord; i Anledning af den foranstaaende Afhandling", trykt i Juridisk Tidsskrift, 8. bind 1. hefte 1824
Ørsted (1824) 2) Anders Sandøe Ørsted: Artikkelen "Forsatte Betragtninger over den menneskelige Frihed og Sædlærens Grundbegreb; i Andledning af Hr. Professor Howitz's nye Skrift", trykt i Juridisk Tidsskrift, 9. bind 2. hefte 1824
Ørsted (1826) Anders Sandøe Ørsted: Arkiv for Retsvidenskaben og dens Anvendelse
Øyrehagen Sunde (2002) Jørn Øyrehagen Sunde: Artikkelen ""at indsee Forskiællen og Overeenstemmelsen imellem adskillige Begreber" – eit mysteriespel om slagsmål i Ænes sokn, dansknorske juristar og litteratur, og europeisk rettsfilosofi på 1700-talet", trykt i Bergensposten, desember 2002

* Eg vil gjerne takka Eigill Fareth, Jørn W. Ruud og Yngve Nedrebø for at dei har hjelpt meg å finna fram mykje av det materialet som dette skriftstykket byggjer på. Ei stor takk skal Teemu Ryymin òg ha for å ha lese gjennom og kommentert skriftstykket. Eg let skriftstykket verta ei helsing til sistnemnte som ei takk for all våre samtalar om historia sin natur og karakter.

[1] SAB: Rettsprotokoll for Rosendal birk 1749-1816 fs. 153b-154a.
[2] Sjå Motiv til straffelova frå 1896 s. 71, Odelstingsproposisjon nr. 24 1898-99 s. 14, og Odelstingsproposisjon nr. 14 1900-01, s. 6-7.
[3] Sjå Innstilling I fra Straffelovskommiteen 1922 s. 67.
[4] Sjå til dømes Rt. 1851 s. 796, Rt. 1862 s. 449, og Rt. 1864 s. 545. Konf. òg Rt. 1858 s. 555.
[5] Sjå SAB: Rettsprotokoll for Rosendal birk 1749-1816 fs. 54b-55b, og 68b-69a.
[6] Sjå elles Brorson (1797) s. 548.
[7] Sjå Brorson (1797) s. 549.
[8] Sjå SATr: Rettsprotokoll for Finnmark 1755-1762 s. 390-402.
[9] Daniel Hansen fekk nåde hos kongen som gav dispensasjon for brennmerking, og i staden for straffearbeid på Vardøhus vart han sendt til livsvarig arbeid på fiskeleia i Omgang prestegjeld i Aust-Finnmark; RA. Norske tegnelser 1757-1761, fs. 781b-782a. I realiteten vil det seia at Daniel Hansen fekk ei ny sjanse til å leva eit heilt ordinært liv så lenge han haldt seg i Omgang.
[10] Brorson (1797) s. 548.
[11] Sjå Paus (1751) s. 575.
[12] Sjå Winge (1913) s. 28-29.
[13] Nørregaard (1799) s. 250 under „Vanvittige", jf. Nørregaard (1788) s. 10.
[14] Baden (1814) s. 317.
[15] Sjå òg Hurtigkarl (1813) s. 73, jf. s. 75, som òg ser på vanvittige som dei delvis sinnssjuke.
[16] 6-19-12 i Christian V's norske lov er ikkje handsama av Hesselberg (1753) s. 423-425 eller i (1763) s. 372-375, men av Hedegaard (1760) s. 282, sjølv om det her ikkje står meir enn det ein kan lesa ut av

regelen.
[17] Sølvesen (1776) s. 413.
[18] SAB: Rettsprotokoll for Rosendal birk 1749-1816 fs. 22a-23a.
[19] SAB: Rettsprotokoll for Rosendal birk 1749-1816 fs. 22b.
[20] SAB: Rettsprotokoll for Rosendal birk 1749-1816 fs. 22b-23a.
[21] Ufornuftige dyr vert nok her nytta i bokstavleg forstand, og ikkje som ein metafor, sidan Lauritz Nørregaard sjølv vaks opp i eit Danmark der det ikkje var så lenge sidan ein straffa dyr likt som menneske. Det vil seia at dersom ein ulv tok ein sau, så vart den hengt i galgen (sjølv om den gjerne vart skoten fyrst for at ein i det heile skulle få tak på den). Nørregaard argumenterer her altså mot tradisjonen med å rekna dyr som strafferettssubjekt, og for så vidt som ordinære rettssubjekt i det heile; går ein tilbake til naturrettsleg teori på slutten av 1500-talet vart dyr der ikkje bare gjevne strafferettslege plikter, men òg rettar, som t.d. bruksrett til fast eigedom.
[22] Nørregaard (1776) s. 31, jf. 71. Sjå òg Nørregaard (1784) s. 18 og 68.
[23] Nørregaard (1788) s. 10.
[24] Sjå òg Stampe (1794) s. 250.
[25] Ørsted (1826) s. 83. Sjå òg Ørsted (1817) s. 123 og 318. Sjå (1824) 1) og (1824) 2) meir generelt, men her er tema sinnsjukdom.
[26] Sjå Wolff (1742) s. A2-a3, og 11-67. Konferer òg Stampe (1794) s. 154.
[27] Kofod Ancher (1769) s. 12.
[28] SAB: Rettsprotokoll for Nordhordland sorenskrivarembete 1715-1719 fs. 30a-30b, samt 83a-83b, og Justisprotokoll for Bergen lagting 1708-1717 fs. 151a-154a, samt Justisprotokoll for Bergen lagting 1716-1721 fs. 23b-24b. Saka er òg handsama i Hansen (1993) s. 163-165.
[29] SAB: Rettsprotokoll for Nordhordland sorenskrivarembete 1715-1719 fs. 30b.
[30] SAB: Justisprotokoll for Bergen lagting 1708-1716 fs 152a og 152b.
[31] SAB: Justisprotokoll for Bergen lagting 1708-1716 fs 153b-154a.

Cand. med. et chir. Torstein Bertelsen:

Om kirurgiske candidater, medisinske examinater og de kirurgiske elever

I enkelte av våre gamle sagaer finnes omtalt, at det etter slagene var noen som tok seg av dem som var såret, forbandt deres sår og prøvde å bringe dem tilbake til livet. Best kjent er slaget på Stiklestad. Derfra forteller Snorre Sturlason at kongens mann, Tormod Kolbrunarskald, etter kampene og svært såret, drev rundt på slagmarken, men etterhvert ble hjulpet av en lege, til alt overmål en kvinnelig lege. Det var hun som sa de kjente ordene *"hvi er thu so bleikr mather?"*, hvorfor er du så bleik mann?

Selvfølgelig skal ikke vi ta disse historiene, skrevet av Snorre et par hundre år etter at de aktuelle begivenheter fant sted, helt bokstavelig. Men en liten kjerne av sannhet kan det nok likevel ligge i fortellingen, således at det var en kvinnelig lege som tok seg av ham, likedan at pasienten kom med gode råd og anvisninger til legen om hva som måtte gjøres. Det siste er jo helt moderne. Krisepsykiatri og tente stearinlys ble det dog aldri tale om.

Noen utdannelse hadde hun nok ikke denne kvinnelige legen. Heller var hun vel en vanlig middelaldrende kvinne, kanskje en åttebarnsmor, som ut ifra sine egne og familiens behov hadde lært seg å være flink med sår og forbindinger, og som kjente de viktigste plantene som gjorde nytte som urtemedisin. At hun hadde slik medisin med seg, både til diagnostisk bruk og til behandlingen, vet vi også fra Snorre.

En ordnet/organisert form for legeutdannelse ble mulig også for nordmenn ved opprettelsen av Københavns Universitet i 1479. Der hadde de norske samme rett til opptak som folk fra andre deler av kongeriket Danmark- Norge, og fikk tilogmed på 1600-tallet en fortrinnsrett i forhold til folk fra Slesvig og Holsten.som den gang ble styrt fra København som kongelige hertugdømmer. Tallet på legestudenter fra Norge forble dog av flere grunner, alltid meget lavt. En viktig grunn var kanskje den fullstendige mangel på tradisjon for slik utdannelse. I et land hvor bergverksdrift, jordbruk og fiske på tradisjonell vis, var de viktigste næringsveier, måtte et ønske om boklig lærdom og dyptgående studier få en meget beskjeden plass. En annen grunn var nok mangelen på katedralskoler eller latinskoler som var en absolutt forutsetting for å kunne studere ved universitetene. På universitetet skjedde all undervisning og alle eksamener på latin. Sist, men

ikke minst, må nevnes at de store kostnader som var forbundet med reise til, og et lengrevarende opphold i hovedstaden, var en viktig bremse for en noe større tilstrømming av studenter til universitetet. Den lokale legepraksis fortsatte derfor i et par århundrer etter at Danmark-Norge fikk sitt første universitet, å bli ivaretatt nesten som helhet, av selvlærte bygdedoktre eller legekyndige, tilsvarende henne Tormod Kolbrunarskald hadde møtt på Stiklestad 5-6 hundre år tidligere.

På 1500-tallet begynte de såkalte bartskjærere å gjøre seg gjeldende. I utgangspunktet var dette ikke annet enn menn som hadde gått i lære som barberer, men som hadde utvidet sine kunnskaper til også å omfatte en viss kirurgisk virksomhet, som tanntrekking, og å åpne en svullfinger eller annen byll ved behov samt å sette klystér og å foreta årelatinger. Navnene på medlemmene av det bartskjærerlaug som ble stiftet i Bergen på sluttet av 1500-tallet, forteller oss at storparten var innvandrere, de fleste fra Tyskland.

Innstrømmingen av bartskjærer, fortsatte å øke utover på 1600-tallet. Noen kom for å søke arbeid, slik det var vanlig for håndverkere på den tiden, andre kom som flyktninger fra all den krig og uro som hersket i hele Mellomeuropa til langt ut i det syttende århundre. Mange hadde selv deltatt i krigen og hadde fått opplæring hos de såkalte feltskjærer, den tyske betegnelsen som etterhvert inngikk også i gradsbetegnelsen for militærlegene i våre dansk-norske hæravdelinger. Således fikk vi kompanifeltskjærer på laveste plan, deretter bataljonsfeltskjærer, regimentsfeltskjærer, og på toppen av kransekaken, en stabsfeltskjær som sjef for hele den militære sanitet i hvert av de to landområdene, Danmark og Norge.

Feltskjær var en aktet og aktverdig betegnelse på militærlegene den gang, ikke som i våre dager en halvt spøkefull betegnelse på en kirurg med litt for mange tommelfingre. Således brukte vår navnkundige biskop, Johan Nordahl Brun, alltid tittelen feltskjær når han skrev brev til sin lege og venn Wilhelm Johannes Schwindt, som vi skal møte nedenfor, til tross for at denne i alle år hadde hatt den offisielle tittel bataljonskirurg og senere regimentskirurg.

Fremdeles, på begynnelsen av 1700-tallet, var opplæringen av feltskjærene overlatt til tilfeldigheten. Noen hadde gått i lære hos dyktige og samvittighetsfulle mestere, ofte i utlandet, mens andre knapt nok hadde fått noen opplæring, og spredte seg utover landet som omreisende humbugmakere og sjarlataner.

I året 1736 ble det i København opprettet en spesiell utdannelse for kirurger under navnet Theatrum anatomico-chirurgicum. Dette løste dog ikke behovet for flere militærleger, og tilstrømningen av feltskjærer fra sydligere land til Danmark-Norge fortsatte, særlig i perioder da truende krig økte behovet for militærleger.

Theatrum Anatomicum

I tillegg til det militære behovet hersket det også i de høyere myndigheter en viss misnøye med legeutdannelsen slik den ble drevet på universitetene. Den var for spekulativ og for filosofisk preget til å kunne tilfredsstille de daglige behov i den jevne befolkning. Således var den kirurgiske virksomhet med blod og puss, slik virkeligheten fortonte seg, bare omfattet med forakt av de fornemme universitetsmedisinere. Hertil kom at storparten av studentene ved universitetetene hørte til i overklassen av befolkningen og således ikke følte noe sosialt fellesskap med de fattige og elendige. De universitetsutdannete legene foretrakk de bedre betalte sivile stillinger, som stadsfysikus i de større byer eller landfysikus i de viktigste landdistrikter, fremfor livet som militær lege i en garnison eller på en festning.

I 1785 utstedte kong Christian d. VII en forordning om at det gamle Theatrum Anatomico-Chirurgicum skulle skifte navn til det Kongelige Chirurgiske Academi og herefter skulle gi en fullstendig kirurgisk legeutdannelse, helt uavhengig av universitetet.[1]

Den viktigste bestemmelse i fundatsen som kongen satte opp for den nye læreanstalten, var at all undervisning og alle eksamener skulle foregå på dansk eller tysk og at forelesningene skulle være åpne for enhver. Derved ble kirurgistudiet gjort tilgjengelig også for de brede lag av befolkningen og frigjort fra den latinske tvangstrøye.

Frederiks Hospital

Heldig var det også at kongen straks uttrykte et håp om at han snart "vilde blive sindet til at rejse" en egen bygning for det nye akademi.[2] Den rette sindsstemning lot ikke vente på seg. Allerede samme året ble en storslått bygning påbegynt i Norges Gade like i nærheten av det store hospital som kongens

Det kgl.chir. Academi.

far, Frederik den V, tidligere hadde ført opp. Dette var blitt bygget og ble helt til 1814 drevet ved hjelp av overskuddet av det norske postvesen.[3]

Det gikk ikke mer enn to år (1787) før Academiets bygning sto ferdig. I våre dager rommer den Universitetets Medicinsk Historiske Museum.

Allerede på det første kullet av studenter ved det nye Academiet var der en mann som snart skulle få et godt navn i Bergen, nemlig Ole Bornemann Bull Med sine 38 år var han langt på vei dobbelt så gammel som de fleste andre studenter, men han hadde da også opplevd mer enn de fleste, først som apotekerlærling i Bergen og Arendal, deretter som skipskirurg i hollandsk tjeneste i det Fjerne Østen, og sist som apoteker på eget apotek i Kristiansund etter å ha tatt en glimrende farmaseutisk eksamen. Men apoteket i Kristiansund var ikke til å leve av, og nå var han igjen på plass i København, denne gang for å omskolere seg til kirurg. Eksamen ble som vanlig avlagt med de aller beste karakterer. Han ble omgående utnevnt til regimentsfeltskjær i Bergen, og ble derved sjef for det militære helsevesen på Vestlandet.

Ole Bull

Det er sannsynlig at Ole Bull under studietiden i København møtte og ble venner med, den unge, tyske feltskjæren Wilhelm Johannes Schwindt som nettopp på denne tiden hadde søkt nordover for å skaffe seg ny lærdom ved Academiet. I alle fall endte det med at Schwindt meldte seg frivillig til den norske hærstyrken på 10000 mann som i 1788 gikk inn i Sverige for å lette trykket mot Russland som svenskene hadde angrepet. Her var Ole Bull også med. Tilbake i Norge etter det korte felttoget var det nok han som fikk Schwindt til å søke seg til Bergen som bataljonsfeltskjær. Senere kjøpte Schwindt Ole Bulls hus, og fikk noen år senere hans stilling som regimentskirurg, da Ole Bull hadde kjøpt Svaneapoteket i Bergen og hadde gått tilbake til apotekeryrket. Schwindt fulgte nøye den kongelige forordning om nyordningen av kirurgifaget. I 1793 var han tilbake i København og tok eksamen ved Det chirurgiske Academi.

Det er sannsynlig at Schwindt under dette oppholdet i København ble godt kjent med de to kirurgiske kandidatene Andreas Thulstrup og Michael Skjelderup. Førstnevnte hadde tatt eksamen som candidatus chirurgiae i 1791, og var nå reservekirurg ved Academiet, mens Skjelderup holdt på å avslutte sine studier for å ta eksamen året etter. Dette var vennskaper som skulle få stor betydning 15-20 år senere, da vårt første nasjonale universitet ble opprettet i Christiania. Da ble Thulstrup og Skjelderup de første professorer ved det medisinske fakultet mens Schwindt var tilbake i Bergen som regimentschirurg, senere brigadelege, og kunne levere gode studenter til fakultetets videre utvikling.

Wilhelm Johannes Schwindt

Det varte ikke så mange år før det kongelige Chirurgiske Academi hadde arbeidet seg opp til å utdanne flere kirurgiske leger enn det kom medisinske kandidater fra Københavns Universitet.

I de ca 50 år Academiet bestod som selvstendig institusjon før det ble smeltet sammen med universitetets legevitenskapelige fakultet til et felles medisinsk-kirurgisk fakultet, hadde Academiet utdannet ca 800 leger, men Universitetet bare ca 200. Dette er bemerkelsesverdig, ikke bare på grunn av tallene på uteksaminerte kandidater, men også fordi de som kom til å stå i spissen for organiseringen av legeutdannelsen da Norge fikk sitt eget universitet i 1811, hadde fått sin grunnutdannelse fra Academiet, ikke fra Københavns Universitet.

På bakgrunn av de nasjonale holdninger og sterke følelser som hadde kommet frem under striden for å skaffe Norge sitt eget universitet, kan man regne med at meget ble gjort for å finne lærere og professorer til det nye universitetet som hørte til landets egen befolkning, ”var af norsk Extraction” som man sa den gang.

Det var ikke mange å velge mellom, men med den første av dem var det lett. Michael Skjelderup som var prestesønn fra Vestfold, hadde som nevnt tatt eksamen fra Det chirurgiske Academi i 1794. Senere hadde han hatt flere militære stillinger som reservekirurg ved Søekvæsthuset[4] og regimentskirurg på Sjælland, men hadde også lang erfaring som lærer for legestudentene, først på Academiet, senere på Københavns universitetet hvor han hadde fått sin doktorgrad og blitt ekstraordinær professor uten at han hadde noen uiversitetseksamen. Som vitenskapsmann var han kjent også utenfor Danmark-Norges grenser.

Michal Skjelderup

Det var ikke lett å finne flere nordmenn med slike kvalifikasjoner. Den som ble valgt, Nils Berner Sørensen, var landfysikus, det svarer nærmest til fylkeslege i vår tid, i Bratsberg amt.[5] Han hadde både legeeksamen og doktorgrad fra Københavns Universitet, og var en fremstående lege og underviser, men var vel ikke av samme format som Skjelderup.

Magnus Andreas Thulstrup

Ved valget av den tredje professor som i første omgang ble bevilget til det medisinske fakultetet, måtte man ty til en utlending, ettersom det knapt nok fantes flere av norsk avstamning som hadde de nødvendige kvalifikasjoner. Magnus Andreas Thulstrup ble utnevnt sammen med Nils Sørensen sommeren 1814, bare et par uker etter at. Grunnloven var vedtatt på Eidsvold.

Thulstrup var dansk og hadde eksamen fra Det chirurgiske Academi (1791). Han hadde kommet til Norge som militærkirurg før århundreskiftet, og hadde før dette virket som reservekirurg både ved Academiet og ved Frederiks Hospital. Ved atskillelsen fra Danmark i 1814 gikk han direkte over i stillingen som stabsfeltskjær i den norske armé (”Armeens øverste Læge”). Omtrent samtidig ble han også utnevnt til professor ved Universitetet.

Det var professorene Skjelderup og Thulstrup, de to militærkirurgene, som ble toneangivende ved organiseringen av det nye medisinske fakultetet, mens Sørensen inntok en mer tilbaketrukket plass. I dobbeltstillingen som stabskirurg, senere generalkirurg, og professor synes det som at Thulstrup i de følgende år hadde en finger med i de fleste spørsmål som angikk helsevesenet, både det militære og det sivile. Skjelderup og Thulstrup hadde et nært samarbeid, og til tross for at Skjelderup ikke hadde noen militær stilling, var det han som fungerte når stabskirurgen Thulstrup hadde forfall.

biskop Johan Nordahl Brun

Tilbake i Bergen etter å ha tatt eksamen ved Academiet i København, fikk Schwindt et godt navn som lege og kirurg, særlig etter at han ved en oppsiktsvekkende operasjon, hadde gitt "Byens rigeste Dame"synet tilbake. Snart ble han å regne som landets fremste kirurg. Biskop Johan Nordahl Brun hedret ham fra prekestolen og skrev et langt dikt (en rapsodi) til hans ære etter at han hadde operert bondekonen med den store økkel.

bondekonen med den store økkel

Tiltroen til Schwindt som kirurg må ha vært formidabel både hos fattig og rik. Således forteller Fredrik Meltzer, den senere Eidsvoldsmann, i sin dagbok den 20. juni 1813 at "medens vi var hjemmefra, blev vår Gerhard opereret af Schwindt for Vandbrok." Det var en dristig operasjon på et barn den gang, mange år før det fantes noen form for bedøvelse. En østerriksk eventyrer, baron von Luxheim, utnyttet Schwindts travelhet ved å forføre hans sykelige kone til å utlevere seg husets sølvtøy med tanke på at de skulle flykte sammen til et lykkelig liv på sydligere breddegrader. Med god hjelp av politimesteren ble planen forpurret, og konen flyttet tilbake til Sogn hvor hun stammet fra. Hun døde et år senere.

Opprettelsen av det norske universitetet i Christiania i 1811 førte ikke til noen sterk tilstrømming av studenter. Til det medisinske

studium meldte det seg i 1813 tre studenter, året etter ingen, og i 1815 bare én student. Således ble man straks klar over, slik som tidligere i København, at det var nødvendig at også ungdommer uten examen artium kunne få studere til lege, likesom ved Det Kirurgiske Akademi i København. Problemet ble løst ved at man opprettet en egen adgangseksamen for disse, den såkalte preliminæreksamen som vesentlig besto av en lett prøve i latin. Disse "norskmedisinerne" ble undervist på norsk og slapp all latinsk eksaminasjon til eksamen, men fikk i det vesentlige samme undervisning som "latinmedisinerne". Slik ble det sagt i hvert fall. Etter eksamen ble de dog ikke candidatus medicinae (cand.med.) slik som latinmedisinerne, men ble kalt eksaminater, examinatus medicinae (exam.med.). Foruten examinatene og kandidatene var der også en tredje gruppe studenter ved det nye fakultetet, nemlig de "kirurgiske elever". Dette var "uexaminerede compagnikirurger" som ikke hadde noen eksamen, men som hadde gått i lære hos en feltskjær. Allerede før 1814 var det blitt bestemt at disse skulle kunne få studere og ta eksamen ved det medisinske fakultet for derved å kvalifisere seg til sine stillinger. Også de måtte avlegge en lett adgangsprøve, og når de tok eksamen, fikk også de tittelen examinatus medicinae. Det var stabskirurgen for armeen, Thulstrup, nå også professor, som hadde fått ordningen i stand, etter mønster fra Det Kirurgiske Akademi. Således ble examinatene et motstykke til de kirurgiske kandidater fra Det chirurgiske Academi i København

Selv med dette bredere opptaksgrunnlag måtte det gå minst 6-7 år før det medisinske fakultetet kunne få betydning ved å øke legetallet. I 1816, to år etter at den medisinske undervisning ved universitetet var kommet ordentlig i gang, utgav regjeringen en fortegnelse over alle landets leger.[6] Den trykte listen inneholder 99 navn. I Statsarkivets eksemplar som har tilhørt stiftsamtmannen i Bergenhus Amt, har denne føyet til ytterligere ett navn med sin fjærpenn. Således var det i hele landet tilsammen 100 personer som hadde rett til selvstendig praksis som lege. Stilling og militær tilhørighet er anført bak hvert navn. Ved å sammenholde disse data med de opplysninger som finnes i det biografiske verk Norges Leger, kan man i de fleste tilfeller finne frem til nøyaktig bosted, hvilken nasjonalitet vedkommende lege tilhørte og hvilken stilling han hadde. Det lyktes for 96 av de aktuelle navnene Det fremgår av tabellen nedenfor at bare 20 av dem hadde eksamen fra universitetet, men 52 fra det Kongelige chirurgiske Academi, mens 24, fjerdeparten av landets leger, ikke hadde noen eksamen i det hele tatt. De var ueksaminerte.

				Stilling	
Nasjo-nalitet	Eksamen universitet.	Eksamen Chir. Acad.	Uexami-nerte	Militær	Sivil
43 danske	9= 20,9%	23 = 53,5 %	11= 25,6%	23=53,5%	20= 46,5%
33 tyske	2= 6,0 %	22 = 66,6%	9 = 27,3%	23=69,7%	10= 30,3%
20 norske	9= 45%	7 = 35 %	4 = 20 %	8 = 40%	12= 60%
96	20= 20,8%	52= 54,1%	24= 25%	54= 56,2%	42=43,7%

Bare tre nasjonaliteter var representert blant legene, danske, tyske og norske. De danske og tyske var i stort flertall, hvilket først og fremst skyldtes de mange militære leger, feltskjærer, som ved atskillelsen fra Danmark, hadde gått direkte over i den norske armé. Mer enn halvparten av alle legene hadde militære stillinger (56,2%), hvilket bidrog til spredning av legene utover landet til steder med militære forlegninger. Her finner man en del av forklaringen på at Nord-Norge som ennå ikke hadde fått militær verneplikt, hadde bare to leger, en i Bodø og en i Lyngen. Begge var distriktskirurger med utdannelse fra Det Kongelige Chirurgiske Academi i København. Noen tilknytning til Sverige var ikke å finne i legestanden. Danmark fortsatte å være vår medisinske forankring utenlands helt frem til oppløsningen av kongefellesskapet med Sverige i 1905.

Bare 20 av legene i landet var norske av fødsel (20%), men en noe større andel av dem enn av de andre nasjonaliteter hadde fått full legeutdannelse, enten ved Københavns Universitet eller ved Det chirurgiske Academi

De mange tyske leger kunne selvfølgelig medføre språkproblemer, og man prøvde snart å råde bot på dette. Da den tyske bataljonskirurgen Buchwald med eksamen fra universitetet i Frankfurt an der Oder, ville studere videre i Christiania, ble han således pålagt i stedet for preliminæreksamen,"at aflægge en Prøve i det norske Sprog." Han bestod prøven med karakteren "Antagelig", og tok i 1819 norsk medisinsk eksamen og ble examinatus medicinae.

Således kan vi slutte at legetallet i Norge var meget lavt ved begynnelsen av 1800-tallet, 1 lege pr ca 10000 innbyggere. De aller fleste av de legene som hadde eksamen, hadde denne fra det Kongelige chirurgiske Academi, men en meget stor del av legene hadde ingen eksamen i det hele tatt. Det var de militære legestillinger som sørget for en viss spredning av legene utover landet. Langt den største delen av legene var ikke norske av fødsel.

Det var maktpåliggende for myndighetene å øke tallet på norske studenter, studenter av norsk extraction som man sa den gang, ikke bare for å få flere leger

som talte språket og følte tilknytning til befolkningen, men også av nasjonalistiske grunner, for å kunne bevise for allverden at det også i denne befolkning av fiskere og bønder fantes noen som kunne ”modtage en videnskabelig Opdragelse.”

Det er mulig, ja kanskje sannsynlig, at det var slike overveielser som gjorde at Schwindt i årene etter at han ble enkemann i 1814, gikk så sterkt inn for å få en rekke unge menn utdannet til leger eller videreutdannet til spesialister i visse fag. Han gjorde det ved å utnytte bestemmelsen om de ueksaminerte kompanikirurgers rett til opptak på universitetet som kirurgiske elever. Det begynte med hans egen fostersønn Ludvig Holberg Arentz som allerede 10-12 år gammel ble tatt i lære og ble kompanikirurg, for noen år senere å komme inn ved universitetet som kirurgisk elev. I 1821 tok han norsk medisinsk eksamen og ble straks utnevnt til distriktskirurg i Senjen. Således ble han den første lege med hele sin utdannelse fra det norske universitet som slo seg ned i Nord-Norge. Det samme mønster ble prøvd for hans neste pleiebarn, en indonesisk gutt, Ontong Wiese, som var blitt tatt med til Europa av den hollandske guvernør. Men for ham kunne ikke planene gjennomføres på grunn av sviktende skolekunnskaper. Han måtte fortsette som ueksaminert kompanikirurg resten av livet, og gjorde gjennom mange år en innsats som ambulerende lege i landdistriktene rundt Bergen for stiftamtmannens regning. Her etterlot han seg også barn i tillegg til dem han allerede hadde i Bergen.

Ontong Wiese

Så fulgte flere andre etter og ble utdannet til cand. med. slik som de to eldste brødre Heiberg, eller exam. med. slik som Christen Wisbech og den yngste av Heibergbrødrene, fostersønnen Marius.

Slik ble det, at de største bragder Schwindt gjorde, ikke var de dristige operasjoner som han ble så kjent for, men at han klarte å få utdannet 7 av sine fosterbarn og lærlinger til leger, noen som candidater, andre som examinater. Det var også andre enn Schwindts protegéer som kom inn på universitetet som kirurgiske elever, men ingen andre enn han fikk hjulpet så mange frem til legeeksamen. Meget

kan tyde på at det skjedde i samråd med hans to gamle venner fra Det Kongelige Chirurgiske Academi, professorene Skjelderup og Thulstrup

To av Schwindts lærlinger ble sendt til Danmark og Tyskland på en ”stor videnskabelig Udenlandsreise”, for å lære det nyeste om øyesykdommer og kirurgi. Noen år senere overtok den ene av dem, Christen Heiberg, lærestolen i kirurgi og øyesykdommer ved universitetet, og ble Schwindts arvtaker som landets fremste kirurg. Da vårt første medisinsk vitenskapelige tidsskrift begynte å komme ut i 1826, var det tre av Schwindts fosterbarn og lærlinger, examinatene Ludvig Holberg Arentz og Christian Wisbech og candidaten Christen Heiberg, som hadde skrevet de første originale artiklene som sto trykt i de første numrene av bladet. Således var det også Schwindt som sådde frøene til den første medisinsk-vitenskapelige publikasjonsvirksomhet her i landet.

---

[1] Bertelsen, Torstein I.: Regimentschirurgen. Wilhelm Johannes Schwindt 1766 –1826 og hans lærlinger. Bergen 2003 . ISBN : 82- 30300364
[2] Vilde blive sindet til = ville få lyst til
[3] Gaten skiftet senere navn til Bredgade. Frederiks Hospital var undervisningshospital for de medisinske studenter inntil Danmarks Rigshospital kom i 1911. Bygningen huser i dag Danmarks kunstindustrimuseum.
[4] Marinens hospital.
[5] Inntil 1918 navnet på Telemark fylke.
[6] Fortegnelse over de autoriserede Læger i Norge samt over de i Embede ansatte uexaminerede Bataillons-Chirurger. Jacob Lehmann, Christiania 1816

En studiereise 1823-1824

Regimentskirurg Wilhelm Johannes Schwindt (1766-1826) på Bergenhus var en av Norges mest kjente og framtredende leger i første halvdel av 1800-tallet. Han gjorde en innsats for å få satt i gang vaksinering mot kopper, han gjorde seg berømt for sine operasjoner, og han satte i gang systematisk opplæring av kirurger og annet medisinsk personale. Blant alle dem som fikk sin introduksjon til legevitenskapen hos Schwindt var tre av de senere professorene i medisin ved Universitet i Kristiania.

Blant de som fikk støtte fra Schwindt var Christian Wisbech og Christian Heiberg. Schwindt sørget for at de kunne foreta en studiereise til Danmark og Tyskland, der de skulle studere og vurdere ulike metoder og medikamenter.

Den første rapporten kom fra Hamburg og var datert 19. august 1823. Da hadde de to unge medisinerne først oppholdt seg sju uker i København. Den andre rapporten, datert Berlin 19. januar 1824, forteller om reisen gjennom Tyskland og alle de de stedene de der hadde besøkt. Den gjengir vi her:

Berlin d. 19 Januar 1824.

Velbaarne Herr Brigadelæge Schwindt
i Bergen

Idet vi atter tage os den Friehed at tilsende Dem nogle Linier smigre vi os i det Haab, at det ikke vil være Dem uden Interesse at erfare, hvorledes vi have tilbragt og tilbringe Tiden her i Tydskland, og hvilket Udbytte vi i medicinsk Henseende have gjort og endnu kan haabe at gjøre. Til Berlin ankom vi i Slutningen af August Maaned f.A., men i en ubeleiligere Tid, end vi havde ventet, Universitets-Ferierne vare nylig begyndte, de fleste Professorne bortreiste, og det Hele medicinske Underviisningsvæsen hvilede indtil Begyndelsen af November. Flere raadede os derfor til, da vi i denne Mellemtid lidet eller intet vilde profilere her, at foretage en Reise til de Bøhmiske Bade og nogle andre sydligere Universiteter, og for altsaa paa bedste Maade at benytte Tiden toge vi ikke i Betænkning efter faa Dager Ophold igjen at forlade Berlin.

Vi fulgte i Et og Alt den Reiseplan, som Professor Osann, en Svigersøn og Søstersøn af den bekjendte Huseland foreslog os, og toge derfor over Wittenberg til Leipzig. Herfra gjennem Meissen til Dresden, gjorde en lille Excursion til Fods i det saakaldte

sachsische Schweitz besøgte derpaa Hospitalet for Sindssvage i Pirna, Badet Töplitz, Prag, Carlsbad, Marienbad og Eger, derfra i det Bayerske til Bayreuth, Bamberg og Würtzburg, og vilde nu have gaaet videre mod Vesten, dersom ikke Tiden havde forbudt os det, idet vi i Slutningen af October maatte være tilbage i Berlin.

Vort Ønske var det fra Würtzburg at tage til Heidelberg, hvor vi maaskee havde truffet vor gamle Skolekammerat Chr. Lassen fra Bergen, derpaa til Deres Fødebye, det smukke Manheim, og nedad Rhinen til Mainz og Frankfurt, men af Frygt for derved at tabe noget i Berlin, vendte vi tilbage fra Wurtzburg over Meinungen, Badet Liebenstein, Satzungen, Eisenach, Gotha, Erfurt, Weimar, Jena og Halle paa hvilke 3 sidste Steder vi opholde os nogle Dage.

At meddele Dem endog kun en kort Beskrivelse over Alt, hvad vi paa disse forskjellige Steder have seet og nydt, dertil vil et Brev ikke være tilstrekkeligt, dog haabe vi, det ikke vil være Dem ukjærkomment at faae en kort Underretning om Et og Andet, der fortrinligen har interesseret os. I Leipzig vare vi kun noget over een Dag, da de fleste Profesorer vare bortreiste, og vi gjorde kun Bekjendtskab med den gamle og lærde Kühn, og 2de Doctores Af Alt interesserede os har mest det smukke skjøndt ikke meget store, anatomiske og pathologiske Museum, der indeholder flere lærerige Præparater, hvoraf jeg her kun vil nævne nogle mærkelige Exostoder i Bækkenet, en Spina ventosa af Størrelse som en stor Cocosnød, Scelettet af en 50 aarig rachitisk Kone, Hvis hele Høide neppe overslog een Alen, den Hele Hud af en Person, der var af den saa kaldte Vargenkrankheit paa hvilken fandtes i Cardia en saadan Vorte af Form og Størrelse som Galdeblæren; en dobbel Urinblære, flere mærkelige Aneurismata, hydrops ovarii, o.s.v.

Hospitalet er stort og fortreffelige, Fødselsstiftelsen derimod kun liden, og synes mer at være bestemt for Gjordemødre, end for de Studerende Verken Professor Clarus paa Hospitalet eller Jørg paa Fødselsstiftelsen var tilstede, men de 2de Doctores som foreviiste os begge, fortalte, at Jørg har den egne Idee, ikke at tillade nogen Barselkone Aabning før efter den 3de Dag efter Fødselen, og frembringe Naturen af sig selv Aabning inden denne Tid, standser han den ved Opium. I Dresden er ogsaa et chirurgisk Academie for militaire Læger, og ligeledes et anatomisk og pathologisk Museum, som, enkelte Ting fraregnede, er mer pragtfuldt, end lærerigt, Hvad der især udmærker dette, er en sjelden Samling af 600 Cranier, blant hvilke findes flere Exemplarer af forskjellige ja fast alle Nationer, og mærkeligt er ogsaa et Præparat, man har fundet i Jorden, og som man udgiver for en forstenet Cerebrum, hvormed det ogsaa har den frappant Lighed. Hospitalet og Fødselsstiftelsen her er kun maadelig, desto

mærkeligere og elegantere derimod Veterinærskolen, som, uagtet den kun er faae Aar gammel, allerede eier en Samling, som i Størrelse kan sættes ved Siden af den Kjøbenhavnske. Flere udmærkede Læger lærte vi her at kjende, saasom Hofraaderne Hedenus, Kreysig og Feiler, foruden nogle Doctores. Dog ikke saa meget det Medicinske, som Malerier og andre Samlinger fængslede os her 8 Dage, der end ikke vare tilstrækkelige til at nyde Alt.

I Selskab med Bergenseren Dahl, en Maler fra Kjøbenhavn og 2de af Dahls Elever gjorde vi fra Dresden en Fottour i det saakaldte sachsiske Schweitz, de mest maleriske Egne vi endnu have seet i Tydskland, Men ingen Bye har gjort et saa besynderlig Indtryk paa os, som Prag, det strængt catholske Folk synes kun at forstaae sig paa Spiss og Drikke og deres religieuse Ceremonier, 3 Retter kraftig Mad og 3 Flasker stærkt Øll er et sædvanligt Aftensmaaltid for een Person, de fleste Bygninger ere store som Palaser, og byggede i en ægte gammel Stil, hvorved Byen faaer megen Lighed med det mangetaarnede Lübeck. Mærkelige ere her 2de Hospitaler, i hvilke enhver Syg, af hvilken Religion eller Nation han er, optages og pleies gratis, i det Ene finder man lutter Mandspersoner, i det andet kun Qvinder, og i dette bestyres endog det hele Apothek af Jomfruer. Ogsaa her vare samtlige medicinske Profesorer bortreiste, dog besaae vi baade Fødselsstiftelsen og de 2de til Universitetet henhørende Hospitaler, som vel ere betydelig store, men som dog forekom os just ikke at udmærke sig ved den bedste Orden.

Saa gjerne vi end ønskede at meddele Dem noget om de høist mærkelige Bade i Bøhmen, saa forbyder dog Rummet os dette, dog tror ikke at burde undlade at lade Dem vide, at efter vor Formening maatte en Reise til Marienbad med Grund kunne tilraades den stakkels Caroline Perchy, saa meget mer, som alle de Midler, Hun hidindtil har brugt, have været uden Nytte, og hendes unge Alder giver en Grund mer til at Haabe hendes Helbredelse. For imidlertid at overlade dette til Deres Skjønne have en for nogen Tid siden afsendt til Lunggaarden 2de Afhandlinger om Marienbad, som, saasnart de ere ankomne, vil blive Dem tilsendt, og vi vil derfor ikke her kjede Dem med Grundene for dette vort Forslag. – I Bayreuth opholdt vi os kun nogle Timer for at see der derværende store og udentvivl rige, men maadelig indrettede og end slettere bestyrede Hospital for Sindssvage, med hvilke man har forsøgt, men uden Nytte, den dyriske Magnetisme.

I Bamberg derimod fandt vi det bedste af alle Hospitaler vi have seet i Tydskland, og besøgte her flere offentlige Indretninger, blant hvilke ogsaa et Hospital for Sindssvage, ved hvilket en Præst er ansat som Læge. Würtzburg er i medicinsk

Henseende mærkelig, og baade det herværende Julius-Hospital og det anatomiske Museum betydelig store; dog end meere interesserede os her Fødselsstiftelsen, som bestyres af Professor d'Outrepont, en fyrig Franskmand, som i Universitetes Ferie giver et privat Foredrag over den practiske Deel af Fødselsvidenskaben, som riktig nok er meget kostbart, men udentvivl det lærerigeste, man her i Tydskland, og havde vi kun før kjendt dertil, vilde vi heller ikke have undladt at benytte os deraf.

Hos den bekjendte Froriep i Weimar saae vi for første Gang en Pige, som faae Dage forud havde faaet Anfald af virkelig Hydrophobie, der allerede var stegen til en betydelig Grad, men ikke desto mindre havde man ved vor Afreise bragt det saa vidt – især ved Injection i en Vene med Belladonna – at hun synkede Spiseskee Suppe. I Jena gjorde vi Bekjendtskaber mange og interessante, og besaae Hospitalet og Universitetets Samlinger, Her lærte vi Oken og Kieser, 2 af de første Hoveder blandt de tydske Læger, at kjende.

Meget forsømte vi derimod i Halle ved, uagtet 5 Forsøg, ikke at træffe den berømte Meckel hjemme, og hans store og kostbare anatomiske Samling fik vi derfor kun overfladisk at see, dog profiterede vi her af den store og blide Sprengel, den qvindagtige Weinhold, Professor i Chirurgien, som viiste os en af ham nylig opfunden beqvem Arteriehage og Geniet Krukenberg, Professor i Medicinen. Dette maae nu være nok om denne vor høist interessante og lærerige Reise, hvis vi ogsaa skal finde Plads til at meddele Dem noget om Berlin.

Efter 7 Ugers Fraværelse ankom vi hertil i Slutningen af October, og bleve ret strax satte i Virksomhed. De Forelæsninger og Clinica; som her beskjæftige os, ere følgende; 1, Rusts Clinicum over Chirurgie og Øiensygdomme i Charite-Sygehuset, 2, Graces chirurgiske Clinicium, 3, Huselands Polyclinicium, 4 Neumanns medicinske Clinicium i Charite Sygehuset, 5, Siebolds Clinicum paa Fødselsstiftelsen, 6, Jungkens Clinicum over Øiensygdommene, 7, Jungkens Forelæsninger over Øiensygdommene, og 8, en privat Veiledning i Øienoperationerne, som vi alene 3 Gange ugentlig have hos Jungkens Hertil føie vi ogsaa Besøg i det medicinsk-chirurgiske Selskab, hvortil Statsraad Huseland har været saa god at invitere os, og vore Besøg Kl. 7 om Morgenen hos den gamle Heim, Berlins første Practicus, til hvem paa denne Tid en heel Deel fattige Syge tye hen.

Her at specificere noget om hvert af de forskjellige Clinica, vilde blive alt for vidtløftigt, og vi maa derfor opsætte dette, indtil vi kan havd den Fornøielse mundtlig at samtale med Dem om disse. I det Hele troe vi at kunne sige, at Alt hvad

der henhører til Chirurgien er langt fortrinligere end det Medicinske, og at Siebolds Clinicum over den practiske Fødselsvidenskab er i høieste Grad maadeligt, for ikke at sige slet. Vi have vel her Leilighed til at være nærværende ved Fødsler, og til at undersøge Svangre og Fødende, men hvad vi lære af Siebold, er sandelig ubetydeligt.

Rust derimod i Chariteen er ubeskrivelig lærerig, og det Udbytte, vi have gjort hos ham, har været langt over vor Forventning. Mærkelige ere de Maader, hvorpaa han anvender Mercurimidler i gamle veneriske, arthritiske, sirophuløse og andre chroniske Tilfælde, og at disse Methoder fortjene at efterlignes beviser ogsaa Resultatet af hans Kure, den ene Methode eller den saa kaldte Inunctions- og Hunger-Kur bestaaer i, at en vis Qvantitet Mercurialsalve (almindelig fra 1 Drachme til ½ Unce) i bestemte Mellemrum indgnides paa Extremiteterne og Ryggen, Hvorhos den Syge, saalænge Curen varer, hvortil almindelig medagaaer 3 Uger, ikke maa forlade sit Værelse, ikke skifte Linned, ikke vaske Hænder eller Ansigt, og daglig ingenlunde nyde mer, end 3 Kopper Bouillon, eller om Morgenen 2 Kopper Kaffe, og da den øvrige Deel af Dagen 2 Kopper Bouillon.

Curen begynder med et varmt Bad og et Laxans af Jalappa og Crem, tært, og andre ligeledes med et varmt Bad, almindelig indtræder allerede den 5te Dag Salivation, som stiger til en frygtelig Grad, ja endog undertiden bliver blodig, men dog ofte den 16de Dag ophører af sig selv, uagtet man vedbliver med Inunstionerne. Ved denne Heroiske Cur, som hvis Anvendelse rigtig nok fordrer stor Forsigtighed har han helbredet, og helbreder fast daglig de meest haardnakkede Ulliera, hæftige Smærter i Benene med Caries og Tophi, Amaurosis og mange chroniske Tilfælde, ja endog Desorganisationer, dog lykkes ikke Curen altid saa godt, naar Aarsagen er Arthritis, som naar den er Syphilis. Hans andre mindre frygtede Maade at anvende Mercurius paa bestaaer i, at man hver 3de Dag om Aftenen Kl. 9 giver den Syge 10 Gram Calomel, og lader ham hertil drikke et Par Kopper Suppe, og efter en halv eller een Times Forløb maa han igjen tage en lige saa stor dosis Calomel og dertil Suppe.

Idet vi aflægge vor venskabelige Hilsen til Herr Doctor Monrad, Marcus og hvem Andre, der maatte interessere sig for os, undertegne vi os som Deres altid meget forbundne

Wisbech Chr Heiberg"

Christopher John Harris:
”Mentalen” i Bergen

Mentalsykehuset i Bergen, ferdig 1833

I år har vi markert at det er 400 år siden Bergen og Norge fikk sin første offentlig lønnede lege. Det var oppstarten til Norges offentlige helsetjeneste. I 2003 kan vi også markere flere andre jubiléer innenfor helseomsorgen i Bergen og på Vestlandet. Det er i år 170 år siden Bergen, og dermed Norge, tok i bruk det første formålsbygde mentalsykehuset, i Bergen kalt ”Mentalen”. Bergensere har alltid gitt slike institusjoner oppnavn. Fastings Minde på Sydneshaugen huset mannsavdelingen til Dr. Rosenbergs sinnssykeasyl fra 1865, og sykehuset ble kalt ”Tusseren” av folk i bydelen. Dagens Sandviken sykehus var bygget ferdig som Neevengården asyl i 1891, men ble kalt ”Nevermind’n” på folkemunne.

”Mentalen” ble tatt i bruk 1. august 1833, og var i bruk fram til byens store sinnssykeasyl, Neevengården, var innflyttingsklar i 1891. I 1843 ble det bygget et anneks til ”Mentalen”, for uhelbredelige sinnssyke, og i 2003 er det dermed 160 år siden byens siste i rekken av ”Dollhus”, eller dårekiste, ble innviet.

For å bli ferdig med jubiléene kan vi i 2003 også markere at det er gått 155 år siden Norge fikk sin første spesiallov for psykiske helse; ”Lov om Sindsyges Behandling og Forpleining av 17. august 1848” ble vedtatt i skjebneåret 1848. Selv

om 1848 er mest kjent som ”Revolusjonsåret” i historiebøkene, og det året Karl Marx publiserte ”Det Kommunistiske Manifest”, bør vi huske at det var i 1848 at legene i London oppdaget hvordan sykdommen kolera ble spredt gjennom uren vannforsyning. Bergen hadde en stor koleraepidemi i 1848. Så i dette jubileumsåret for helse, er det ikke bare legen Villads Nielsen i Bergen i 1603, som bør minnes.

Her skal vi se nærmere på ”Mentalen”, og samtidig reklamerer for to trykksaker om behandling av sinnssyke, som kanskje er ukjent for lesere av ”Bergensposten”. Den ene er landsdekkende, mens den andre er om Bergen. I fjor ble boka ”Galskapens Hus. Internering og utskilling i Norge 1550-1850” publisert av Universitetsforlaget. Forfatteren er kriminolog Wenche Blomberg, som er knyttet til Institutt for Kriminologi ved Universitetet i Oslo. Boka er det viktigste bidrag til historien om behandling av sinnssyke som er trykket på mange år, og den er et pionerarbeid. Den kan anbefales på den sterkeste. Det er til og med nevnt mange vestlendinger i boka.

Den lokale trykksaken er boken ”Byen og Helsearbeidet” redigert av Kari Tove Elvbakken og Grete Riise, og utgitt av Fagbokforlaget. Boka er en artikkelsamling om helseforholdene i Bergen gjennom tidene, og her har Svein Atle Skålevåg publisert ”Dårekiste og psykiatriske sykehus”. Skålevåg er forsker ved Rokkansenteret ved Universitetet i Bergen, og han tok både hovedfag og doktorgrad i historie om teori og terapi i norske sinnsykeasyl.

Bergens Sykehus

Bergens Sivile Sykehus hadde ligget ved Engen siden 1750-årene. Allerede ca. 1779 var de gamle bygningene blitt revet, og et nytt sykehus ble bygget på tomten mellom Teatergaten og Baneveien på Nøstet. Tomten ble utvidet i 1815, ved innkjøp av et engstykke ved siden av, som skulle brukes til en åpen plass hvor de syke kunne sitte eller spasere under deres rekonvalesens.

Sykehuset fikk egen lege i 1806, og en kirurg ble knyttet til anlegget i tillegg til en forstander. Men det var ikke bare et vanlig sykehus på Nøstet, fordi i 1762 hadde overkommisjonen for fattigvesenet bygget et nytt dollhus eller dårekiste like ved lasarettet eller sykehuset. De mørke, fuktige og kalde cellene under det gamle rådhuset, og i Manufakturhuset, var brukt til ”oppbevaring” av sinnslidende som man ikke hadde forhåpninger om å få helbredet. Et lokalt initiativ førte til opprettelsen av denne nye dårekisten som hadde 4 små rom og en pasient i hvert rom. Dette var ikke en ny type institusjon, og det er lite eller ingenting som tyder på at pasientene fikk behandling, men rommene var noe bedre enn ”kistene” i rådhuset. Dette dollhus var blant bygningene som ble revet ca. 1779, og bygget på nytt. Bygningen var et muret toetasjes hus med celler for 8 ”daarlige Mennisker”. Det var 4 celler i hver etasje.

Bergens sivile sykehus og "Mentalen" fotografert fra Dragefjellet 1864.
foto K.Knudsen, Billedsamlingen, UiB

I et skriv fra Stiftsdireksjonen i 1798 til det Kgl. Danske Cancelliet, er størrelsen på cellene oppgitt å være 4 ½ x 4 ½ alen, og 4 ¼ alen høy, dvs. vel 2,8 m. x 2,8 m og litt over 2,6 m høye. Det var en stor kakkelovn i første etasje som varmet opp hele bygget. Stiftsdireksjonen skriver videre bl.a. "…Vi tilstaaer, at dette Depot for de Ulyckelige-Forstanden berøvede Mennisker icke er hvad det burde være, men Saadant har hidtil icke været at ændre. Alle de 8 Værelser ere af eens Indretning, som det synes, meere bestemte til aldeles Rasendes Forvaring, end til Opholdstæder for de, som vel iblandt Laborerer af Forstands Vildelse, men dog icke sjelden og for det meeste finde rolige Timer, saa begge og endskjøndt i ulige Grad angrebne og fordrende en ganske forskjellige Omgang, dog næsten paa een og den samme Maade vorder behandlede;"

Stiftsdireksjonen ønsket å bedre vilkårene for de sinnslidende, men ingenting annet ble gjort enn å gi de muligheten for spaserturer i hagen etter 1815. Det ble faktisk verre etter 1821, da cellene ble delt i to med plankevegger, for å kunne ta imot et økende antall pasienter.

Forslag om et nytt sinnssykehus i 1823

Selv om ingen nye bygninger ble bygget i Bergen etter 1779, var vilkårene for de sinnslidende et tema som ble tatt opp til debatt både lokalt og nasjonalt i årene etterpå. Blomberg drøfter dette, og vi viser til hennes bok for de som er interessert i tiltakene. Johan Nordahl Bruun, som den gangen var prest i Korskirken i Bergen, holdt en oppsiktsvekkende tale 8. mai 1781, om opprettelsen av et nytt sykehus for sinnslidende. Han talte om en mer nyansert behandling av pasientene, som han mente var syke på forskjellige måter, og av forskjellige grunner. Talen ble trykket til inntekt for dette formål, men det gikk dårlig med innsamlingen. Etter et initiativ

fra hospitalspresten i Trondheim i 1808, ble det nedsatt en kommisjon som skulle undersøke dårekistene i Trondheim amt, og komme med forslag til forbedringer. En innstilling ble avgitt i 1812, og det er en videreføring av ideene til Bruun, som var blitt biskop i Bergen. Vi begynner å nærmere oss den nye tiden, da tanken om atskillelse og innesperring ble mer og mer erstattet av ideer om terapi og pleie, men pasientene skulle fortsatt være innelåst i institusjoner. Det går mot en profesjonalisering av omsorgen, som Blomberg skriver.

Selv om mye kunnskap om de sinnslidende ble samlet inn i Trondheim amt, og kommisjonen avga en innstilling, ble ingenting gjort i Trondheim heller.

I Bergen hadde sykehuslegen Hallager foreslått en forbedring av det gamle dårehuset, og samtidig foreslått at et nytt sykehus for 12 rolige sinnslidende ble bygget. Forslaget ble sendt fram og tilbake mellom Stiftsdireksjonen og Sykehuskomitéen i lang tid, og i mellomtiden døde Hallager før forslaget var ferdig behandlet. Hans etterføler var korpslege Christen Heiberg, og han ble konstituert i desember 1824. Samtidig fungerte han som stadsfysikus i Bergen. Heiberg er en av de store figurer i norsk medisinsk historie på 1800-tallet, og hans karriere var mest ved Rikshospitalet, hvor han virket fra 1826 da han reiste fra Bergen. Han er behørig omtalt av professor T. Bertelsen i boken om regimentskirurg Schwindt, som er anmeldt et annet sted i dette nummeret av ”Bergensposten”

Heiberg var elev av Schwindt, og sammen med hans venn og etterfølger ved sykehuset i Bergen, Christian Wisbech, hadde han vært på en lang utenlandsreise mellom 1823-1824, hvor de studerte sykehus og medisinske forhold i flere land på kontinentet. Vi vet at begge disse unge legene besøkte flere sinnssykehus i Tyskland, bl.a. Bayreuth, og de hadde fått nye tanker om problematikken. Det kan neppe være tilfeldig at en av de første sakene Heiberg tok opp da han begynte i Bergen igjen i 1824, var situasjonen for de sinnslidende. Han mente at Hallagers forslag om å bygge nytt for 12 rolige sinnslidende, ble for lite, og han sendt dermed inn et nytt forslag til bygging av et sykehus for 35 pasienter!
I følge Jens Kraft (1830) var det 23 ”afsindige” ved sykehuset i Bergen i 1825.

Dette forslaget fra Heiberg tok også lang tid å behandle, og mens saken gikk fram og tilbake i statsadministrasjonen, sluttet han som lege ved sykehuset i Bergen, og reiste til Oslo. Hans etterfølger har vært nevnt allerede, Christian Wisbech, og det var han som måtte følge sykehussaken til veis ende. En av grunnene til at saken tok lengre tid enn man kunne forvente, var at Stortinget hadde nedsatt en kommisjon i 1825 for å se på forholdene for de sinnslidende i Norge – Dollhuskommisjonen. Lederen var den nyutnevnte professor i medisin i Christiania, Frederik Holst. Sykehuskomittéen i Bergen og Stiftsdireksjonen, fikk flere svar på deres brev til Kirke- og Undervisningsdepartementet, om at saken måtte ligge i bero inntil Dollkommisjonen var ferdige med sin innstilling. Men bergenserne var ikke villig til å vente, og i slutten av desember 1826 bestemte Stiftsdireksjonen og Sykehuskomittéen at et nytt sykehus for sinnslidende i Bergen

stift skulle bygges i Bergen. Uken før den avgjørelsen, døde regimentskirurg Schwindt, mentoren for både Heiberg og Wisbech.

”Mentalen” bygges

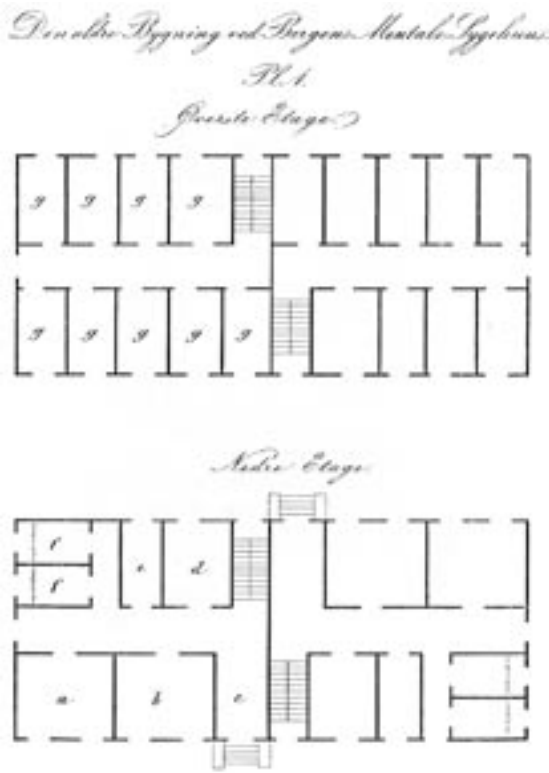

Dollhuskommisjonen innhentet opplysninger om forholdene i Bergen fra Stiftsdireksjonen, og kommisjonen sies å ha forsøkt å endre planene for bygging av det nye sinnssykehus, men uten hell. Stiftsdireksjonen visste hva de gjorde, og de var klar over at forholdene i det gamle dårehuset i Bergen ikke var bra nok, både med hensyn til plass, sanitære forhold og muligheten for pleie. Wisbech hadde ansvar for byggingen av det nye sykehuset, men det tok tid med oppføringen. Bergens første bygningslov var under behandling, og en del byggeprosjekter ble utsatt eller forsinket mens loven og forskriftene var under arbeid.

Det nye sykehuset, som var en stor trebygning i to etasjer, ble ferdigbygget i mai 1832. Rådstuskriveren bestilte en branntaksering slik at bygningen kunne forsikres i den alminnelige brannkassen. Den er omtalt som en ”Daarehuus Bygning”. Den 31. mai er den beskrevet slik:

”...En tømret Bygning 2 Etager, bord og steentag indtrettet til Sindssvage, deri 32 Værelser deels stoere, og deels mindre med 45 Fag Vinduer, en Kakkelovn i halvedeelen af Bygningen, med dertilhørende Warmerør samt et Trykværk til bade Indretning , med Styrte og Dryppebad, og 2 For-Kaminer samt endelig en indmuurede Kobberkieddel....5500 Spd.

Et Plankeværk rundt omkring Daarehuus beliggende Eiendom.....700 Spd. ”

I en branntaksering fra juli 1836 er bygningen beskrevet litt annerledes, og siden den var i bruk må vi anta at antall rom er riktig. Den skal ha hatt 30 værelser, 2 ovner og 2 "heedekammer hvor fra Varmen udstrømmer til de overmeldte Værelser.... 2 Badeværelser med dertil hørende Styrte og Dryppebad, og endelig 2de. indmuurede Kobber Kiedler.."

Bygningen var 43 alen lang og 18 ½ alen dyb (dvs. 26.6m. x 11.47m.).

Her har vi en bygning som ligner mer på et stort bolighus enn gammeldagse dårekiste. En bygning med sentralvarme, baderom, arbeidsrom, kjøkken og fire rom som skulle brukes for de som var "rasende". Sykehuset var omringet av en hage med adskilte inndelinger for menn og kvinner.

Byggingen var et stort økonomisk løft for Bergen by, og sykehuset var det første av sitt slag i landet. "Mentalen" ble tatt i bruk 1. august 1833.

Bergen hadde nå et gammelt dollhus, og et nytt mentalsykehus like ved. I tillegg lå det sivile sykehuset ved siden av. Alt lå på Nøstet, mellom Baneveien og Teatergaten, på tomten, som for mange er kjent som den gamle legevakten og Engen sykehjem.

Et nytt Dollhus, men et tilbakesteg

Det nye sykehuset viste seg snart å være for lite for alle som ble diagnostisert som sinnslidende. Myndighetene i den unge Bergen kommune, som nå var styrt av lokalpolitikere etter Formannskapsloven av 1837, bestemte seg for å rive det gamle dollhuset, og bygge nytt. Dette skjedde i 1843, og under ledelsen av stadskonduktør Høegh som ikke lenger etter selv ble sinnssyk, ble et nytt, men dessverre gammeldags dollhuset reist på fundamentet til det gamle. Bygget ble ferdig i november 1843, og kaltes for "Pleiestiftelsen for uhelbredede Sindssvage" i den første branntakseringen. Bygningen var 28 alen lang x 19 alen bred, og var bygget delvis i mur, og delvis i tre. Den inneholdt 12 celler med et lite vindu i hvert rom. Foran vinduene var jerngitre. Et lite kjøkken ble bygget ved siden av. Selv om bygningen var ny, var dette et tilbakesteg for behandlingen av de sinnssyke. Dette var ikke mindre enn et nytt dollhus med fengselsaktige celler, dårlige luft- og varmemuligheter, og uten skille mellom avdelingene for kvinner og menn. Dette var en dårlig begynnelse for den nye kommunale helsetjenesten.

Stipendiat Herman Major

I 1845 fikk cand med. Herman Major et offentlig stipend til å studere tilstanden for sinnssyke i Norge. Året etter reiste han landet rundt og samlet inn opplysninger om de forskjellige dollhus og sykehus. Han var selvsagt i Bergen, og han har gitt en lang beskrivelse av både det nye dollhuset, og det nye Mentalsykehuset. Like før han kom til byen sto det en artikkel i Bergens Stiftstidende om det gamle dollhuset som det ble sagt "...bar Spor af, paa hvilken afskyelig Maade disse Ulykkelige i Fortiden havde været behandlede". Avisen skrøt av det nye dollhuset fra 1843,

og skrev at den " ... i alle Henseender svarer til Nutidens Fordringer". Dette står i grell kontrast til Herman Majors dom over den nye bygningen fra 1843. Major var adskillig mer imponert over sykehuset fra 1833. Han gir en lang beskrivelse av bygget i en rapport fra 1846, og siden Marcus Selmers fotografi av huset er med her, gjengir vi omtalen av bygget:

"...Bygningen er af Træ, har tvende Etager og danner en Fiirkant af 44 Alens Længde og 19 Alens Bredde. Ved en Skillevæg er den deelt i tvende ligestore Dele, som ere fuldkomment eens indrettede og danne Afdelingerne for de mandlige og qvindelige Syge. Disse Afdelinger ere aldeles adskilte og have en egen Indgang fra hver Side af Huset. De indeholde i nederste Etage 2de rummelige Værelser, bestemte til fælleds Arbeidsværelse og Spiseværelse, Badstue, samt Afdelingen for ubændige Syge, der bestaar af 2 Værelser. Disse ere kun ved en Korridor adskilte fra Arbeidsværelset, men udmærke sig fordelagtigen fra de lignende Lokaler paa andre Steder i Landet derved, at de ere forsynede med almindelige store Vinduer, som beskyttes ved en tvers over Gulvet løbende Palisade-Rad. Ved denne simple Indretning har man paa engang forskaffet de Syge Overflod af Luft og Lys, medens de ubændige andetsteds hos os leve i Mørke og forpestet Atmosfære.

I øverste Etage, hvortil Patienterne om Dagen ikke have adgang, findes 9 Soveværelser, hvert bestemt for 2 Syge.

Da alle Rum ere store, lyse og luftige, og da ethvert unødvendigt og afskrækkende Sikkerheds-Middel er undgaaet, gjør det hele Lokalet et venligt og behageligt Indtryk. Ved Udarbeidelsen af Planen har det været et Hovedhensyn at danne en sund og munter Bolig og saa lidet som muligt at afvige fra Indretningen i et almindeligt Vaaningshuus. Ved Anlæggelsen af Landets øvrige Sindsygehospitaler har man derimod taget Middelalderens modbydelige og usunde Dollhuse til Mønster og kun fordristet sig til at foretage enkelte og ubetydelige Forandringer. Foruden Beliggenheden, som gjør, at de Syge aldri kunne forlade Huset uden at være overseede og ofte besværede af de Omkringboende, ere de væsentlige Mangler ved denne Bygning, at Afdelingerne for de Ubændige ikke ere nok fjernede fra de rolige Syges Lokaler og ikke forsynede med særegne Gaardspladse. Derved bliver det nemlig ofte nødvendigt at holde disse Patienter stadigen indespærrede, da de ikke kunne blandes sammen med de øvrige Syge.

I det Hele taget er dog denne Bygning den hensigtsmæssigste af den Sort i Landet og med Grund kunde man nære Haab om, at Opførelsen af et saadant Asyl, hvori humane Bestræbelser efter en forbedret Pleie og klarere Indsigt i disse Sygdommes Behandling være gjennemførte, vilde udøvet en stor Indflydelse paa Beskaffenheden af de lignende Indretninger, som senere ere opførte paa andre Steder...."

Major var ikke nådig i sin kritikk av Bergen kommune som hadde bygget det nye dollhuset i 1843. Han sier at de ikke hadde forstått verdien av ”Mentalen”, og heller ikke skjønt den nye behandlingsmetode. Videre kritiserte han bygget fra 1843 som var dunkel og trist, og tilhørte fortiden. Cellene passet ikke for de syke.

”... Disse Værelser ere uhensigtsmessige for Ubændige, og aldeles upassende for alle andre Syge, da de ved en ufuldstændig Luftvexel, bestandig Dunkelhed og en uhyggelig Indretnig virke ligesaa skadeligt paa de Indspæredes legemlige Befindende, som paa deres Sjæls-Tilstand. Man har her tilsidesat alle de videnskabelige Regler og humane Hensyn, som i den ældre Bygning ere befulgte og fyldestgjorte paa en ligesaa simpel som hensigtsmæssig Maade, og i stedet for at fuldkommengjøre Asylet ved denne Udvidelse, har man givet det et fordærveligt Tillæg, som for bestandig vil vanskeliggjøre Lægens Virksomhed og som umuliggjør Overholdelesen af det Regulativ, der for Øieblikket er gjældende...”

Den flengende kritikken fortsetter, og Major mente at så lenge kommunestyret kunne ta et slik tilbakesteg til det ”sørgelige Dollhus-Regime”, var det lite håp om forbedring for de sinnslidende.

Major har et lite avsnitt, nærmest i parentes, som gir kunnskap om behandlingsmetoder for sinnslidende, som han sier, ikke ble brukt lenger av enhver ”rationel Læge”. Dette var utstyr som ”Trædehjul, Svingmaskine, Korsfæstelses-Apparater”. Dette er nok ikke utstyr man vil finne i dagens treningsstudioer, men ligner mer på torturredskaper, selv om de tilhørte det som med litt godvilje kan kaldes ”behandlingsmetoder”. Blomberg gjengir noen tidlig 1800-talls-tegninger av slikt utstyr, og vi kjenner dem igjen fra beskrivelser av sinnssykehus i andre land på 17-og 1800-tallet.

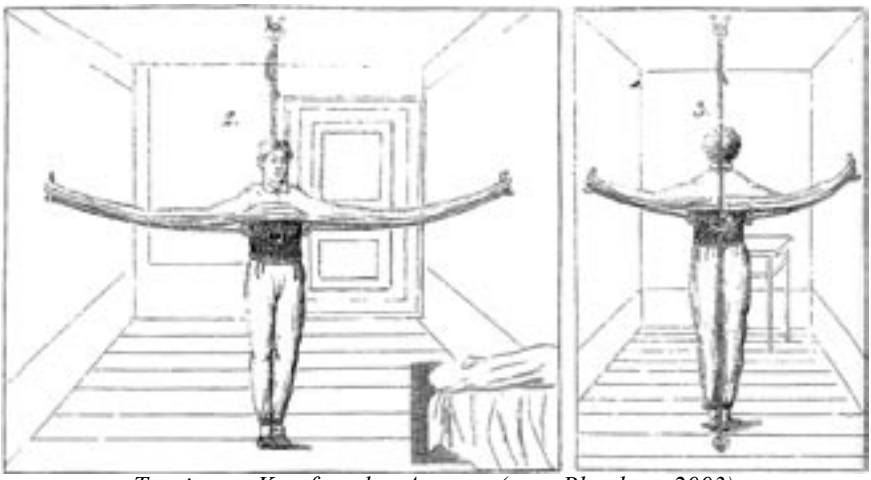

Tegning av KorsfæstelsesApparat (etter Blomberg 2003)

Utsnitt av 1880-kartet som viser sykehusområdet

Vi skal ikke følge debatten videre her, siden hensikten med artikkelen er å markere fullføringen av ”Mentalen” for 170 år siden. Major gjengir en del statistikk om inntak av pasienter, og utskrivning av de som var helbredet. Antallet pasienter i 1842 var 44, og i 1843 ble 26 nye pasienter innskrevet, fem ganger så mange menn som kvinner. I de følgende år var det som oftest dobbelt så mange menn som kvinner som ble innskrevet. Han forklarer dette ved å si at menn var mer voldsomme, og dermed mer vanskelig å pleie hjemme enn kvinner. Da en kvinne ble innlagt, var sykdommen som regel kommet lenger, og muligheten for helbredelse var dermed vanskeligere.

Mentalen hadde, ifølge Major, en helbredelse på 68% i årene fram til 1845, og han sier at dette var ”talrigere end ved noget andet Sindssyge-Hospital i Europa”.

De syke kom først og fremst fra Bergen by, men også fra andre deler av amtet. I tillegg sier han at det var mellom 10-12 sinnssyke utplassert i byen med offentlige støtte. En gjennomgang av fattigstatistikken fra 1835 viser at det var 18 personer som ble klassifiserte som ”tøssete” eller ”sindsvage”, og som fikk støtte fra fattigkassen i Bergen. Noen var plassert hos bønder på landet, mens andre bodde i byen, hos egen familie eller som losjerende hos andre. Det er mulig at utvidelsen av mentalsykehuset og dollhuset på 1840-tallet, førte til at færre sinnssyke fikk ”pleie” ute i byen og på landet. Økonomien har vært utslagsgivende, og dersom det var billigere å ha dem lukket i celler i dollhuset, ble de overført dit.

Kritikken fra Major førte til noen små endringer i det nye dollhuset fra 1843. Bygget fikk takvinduer slik at cellene ble lysere, og korridoren ble adskilt med en vegg, slik at kjønnene ble adskilt. Vi kan så vidt skimte takvinduene på det eldste K.Knudsen bildet vi har av sykehuset-området fra 1860-årene (på side 49)

Hva med bemanningen på ”Mentalen”?

I en artikkel i Bergens Stiftstidende, i 1845, står det at anstalten hadde to leger, og at en prest var knyttet til hospitalet. Den siste hadde ansvar for pasientene ved de fleste sykehus og offentlige institusjoner i byen. Ellers var det to oppvartere for de mannlige pasientene, og to kvinnelige oppvartere for de kvinnelige pasientene. En portner bodde på asylet, og det var to nattevakter (en mann og en kvinne).

Loven i 1848

Rapporten til Herman Major, og tidligere rapporter fra bl.a. Dollhuskommisjonen, fungerte som et slags forarbeid til regjeringens proposisjon nr. 47 i 1847, ” Lov om sindssyges Behandling og Forpleining”. Loven ble behandlet i alle instanser i løpet av våren og sommeren 1848, og deretter sanksjonert 17. august 1848. Vi er på vei inn i den moderne tiden i Norge. Store endringer skjer på flere områder i samfunnet, både i næringslivet, sosialt, og kulturelt. Den nye middelklassen vokser. Leger, jurister og offentlig ansatte øker i tall og får mer innflytelse. Loven om sinnssyke fra 1848 er en av de første utslag av samspillet mellom leger og jurister. Loven var et løft for omsorgen for folk med sinnslidelser. Staten tok på seg et overordnet ansvar for alle asyl, og det statsasylet ble bygget ved Gaustad. Dette ble åpnet i 1855. De to første asyl som fikk godkjenning etter loven fra 1848 var ”Mentalen” i Bergen, og Christiania asyl. Begge ble godkjent i 1850.

For de som ønsker å lese mer om historien til behandling av sinnssykdom i Norge og Bergen, henvises til begge bøkene som er nevnt ovenfor. Begge har gode bibliografisk lister, og begge setter de lokale tiltak inn i en større sammenheng.

Kilder:

Statsarkivet i Bergen. Stiftsdireksjonen i Bergen: kopibøker, konsepter, journaler og journalsaker 1821-1845

Stiftamtmannen i Bergen: Erklæringsbok 1797-1800

Byfogden i Bergen: Branntakstprotokoller 1778, 1827-1837

Litteratur: Bertelsen, T. ”Regimentschirurgen Wilhelm Johannes Schwindt 1766-1826”, Bergen 2003

Blomberg, W. ”Galskapens Hus. Internering og utskilling i Norge 1550-1850”, Oslo 2002

Elvbakken, K. T., og Riise,G. ” Byen og helsearbeidet”, Bergen 2003

Jürgensen,P. ” Om Sindsygevæsenets Udvikling i Bergen”, Medicinsk Revue 1907, Bergen 1907

Kraft, J. ”Det Vestenfjeldske Norge” Christiania 1830

Major, H. ” Indberetning om Sindsyge-Forhold i Norge i 1846, Christiania, u.å.

Bjørn Davidsen:
Fra lepra til tuberkulose

Ved inngangen til 1800-tallet var lepra (spedalskhet) svært utbredt - særlig på Vestlandet, men også nordover. Og den var tiltagende i styrke. I mange år var St. Jørgen hospital i Bergen det eneste ”oppbevaring-stedet” for spedalske i Norge. Og det var også her starten på utryddelsen av sykdommen begynte - mer eller mindre av barmhjertighet.

Johan Ernst Welhaven var nemlig mer enn far til den berømte dikter. Han var også prest i ”Hospitals-kirken” og et virkelig medmenneske. Da mat-krisen under Napoleons-krigene 1807-14 satte inn, talte han de spedalskes sak med stor tyngde. Og han mente at de også trengte mer enn mat; de trengte en egen lege.

Men først da Daniel Cornelius Danielssen ble ansatt som spedalsk-lege i 1841, ble det fart på sakene. Sammen med berglege Carl Wilhelm Boeck og tegneren J.L. Losting fikk han i 1847 spedalskheten fram ”i lyset” også internasjonalt. Deres arvelighets-teori førte etter hvert til isolasjon av de syke i hospitaler; både på Reitgjerdet i Trondheim, Reknes ved Molde og tre steder i Bergen. Denne såkalte ”avsondringen” eller ”utelukkelsen” fra et normalt familieliv, førte til en sterk tilbakegang i antallet spedalske allerede fra 1850-årene; om lag 20 år før Gerhand Henrik Armauer Hansen oppdaget lepra-basillen og påviste at sykdommen egentlig var smittsom.

Men unge Danielssen fikk mer enn spedalskhet ”i fanget”. I 1833 dukket nemlig en annen skummel sykdom opp i Norge for første gang; kolera. Merkelig nok ble ikke Bergen rammet. Det ble derimot flere byer på Østlandet, blant andre Christiania og Drammen. Og det spesielle med denne sykdommen, var at den særlig rammet de fattige og tettbodde bydelene.

Men så - i desember 1848 - var det Bergens tur til å få besøk av den asiatiske kolera som ingen den gangen visste hva kom av. Danielssen hadde likevel sine teorier; den måtte skyldes et ”giftstoff” som ble overført fra menneske til menneske. Og dette ”giftstoffet” måtte være innført til byen - og i familien Kinde - utenfra. For ”der er således liten eller ingen grunn til å anta at en sykdom som fra uminnelige tider har tilhørt Indias sumper, omkring hvilke den fødes og trives, med ett kunne fremavles i nevnte familie, her under 60. breddegrad. Og for meg, i det minste, er dette likeså usannsynlig som at te-planter noensinne plutselig vil spire på våre marker”, skrev Danielssen i en rapport til departementet.

Men først i 1883 oppdaget den tyske legen Robert Koch det smittsomme kolera-vibrionet. Og det var også han som året før hadde funnet årsaken til en annen smittsom og stort sett dødelig sykdom, som blant annet D.C. Danielssen hadde vært angrepet av fra ungdommen; nemlig tuberkulose. Denne sykdommen knekket riktignok ikke Danielssen selv, men derimot hans egne barn. Og utover 1800-tallet

tiltok denne ”hvite pesten” i styrke.

Det finnes visse likhets-trekk mellom sykdommene lepra og tuberkulose. Blant annet kan man bli ”positive” i begge tilfeller; det vil si være smittet, uten å bli syk. Dessuten virker ”BCG”-vaksinen mot begge sykdommer, og best mot lepra.

Ut fra dette kan det ledes en rekke teorier om nedgangen i antall lepra-tilfeller og økningen i antall tub-pasienter mot slutten av 1800-tallet. En av disse teoriene går ut på at så lenge det fantes mange lepra-syke i befolkningen, var enda flere naturlig lepra-positive - og følgelig mer immune mot tuberkulosen. Bakgrunnen for denne påstanden er at de områdene som var hardest rammet av lepra, ble minst rammet av tuberkulose - og omvendt.

Denne teorien er bare statistisk, ikke medisinsk, dokumentert. Likevel er den interessant. For det var da lepra nærmest var regnet som utryddet at tuberkulosen herjet som verst her i landet (rundt 1900). Da døde om lag ti tusen uttærede mennesker hvert år av en befolkning på vel 2 millioner.

Det var også da arbeidet mot tuberkulosen ”arvet” etterlatenskapene av arbeidet mot lepra. Og pussig nok ble det de to brødrene Hansen som kom til å stå i spissen for kampen mot hver av disse sykdommene på slutten av 1800-tallet og inn på 1900-tallet.

Mens Gerhard Henrik Armauer Hansen verden over blir minnet som lepra-basillens oppdager, så broren Klaus Hanssen tuberkulosen som sin kampsak. Klaus Hanssen ble da også etter hvert landskjent som stifteren av ”Nasjonal-foreningen mot tuberkulose for folkehelsen”. Og da stiftelsen St. Jørgen i Bergen opphørte som lepra-hospital, ble midlene overført til arbeidet mot tuberkulose. Det førte blant annet til byggingen av Luster sanatorium i Sogn - ett av de mange tuberkulose-sanatoriene som ble opprettet rundt om i landet.

BRENNEVINS-ONDET

I dag er det så populært å snakke om livsstils-sykdommer. Men slike hadde man også på 1800-tallet. Og de to verste var kjønns-sykdommen syfilis og det såkalte ”brennevins-ondet”.

Øl hadde man drukket i Norge fra uminnelige tider. Og etter at ”renhets-lovet” ble innført i Tyskland i 1516, sikkert ikke uten grunn, ble det framstilt i stadig bedre varianter. I det daglige var dette en vanlig drikk. Det som derimot forsuret livet til mange, var den etter hvert tiltagende framstillingen av brennevin.

Både vin og brennevin hadde nok flytt i til dels store mengder i Norge også før 1800. Men det var først ut på 1800-tallet at brennevinet ble plagsomt i store deler av befolkningen. Derfor ble det etter hvert innført begrensninger og tunge avgifter som følge av press fra stadig flere som registrerte det ”ondet” brennevinet førte med seg.

Men parallelt med ”brennevins-ondet” slet folk på 1800-tallet med prostitusjon, der menn kjøpte seksuelle tjenester av kvinner. Denne virksomheten

var til dels organisert og kom etter hvert under offentlig kontroll. Like fullt ble den en effektiv spreder av kjønns-sykdommer, trass i stadig skjerpede kontoller.

Når vi har vært inne på lege-brødrene Hansen, er det verd å ta med at livsnyteren Gerhard Henrik i sin tid ble smittet av kjønns-sykdommen syfilis. Broren Klaus, derimot, ser ut til å ha vært mer puritansk. Han behandlet blant andre både broren og en annen kjent livs-nyter, Alexander Kielland, for deres livsstilssykdommer. Og han skal ha vært meget bestemt i sitt virke.

RENSLIGHET OPPDAGES

Da Hans Nielsen Hauge oppholdt seg i Strusshamn på Askøy tidlig på 1800-tallet, beskrev han folket der som det mest skittenfeldige han noen gang hadde opplevd. Å vaske seg var nemlig ikke noe man gjorde hver dag. Og såpe var for mange et ”fremmedord”.

I riktig gamle dager var kroppsvask en rutine hver lørdag. Derav navnet; laugardag. Men i siste halvdel av 1700-tallet ser denne skikken ut til å ha dødd hen mange steder. Resultatet av urensligheten ble en sterk spredning av lus og skabbmidd. Mange steder var folk så plaget av skabb at de klødde seg til blods, men de betraktet dette likevel som en ”normal” plage.

Etter hvert som det norske legevesen ble bygget opp utover 1800-tallet, ble renslighet satt mer i sentrum. Gerhard Henrik Armauer Hansen (som ellers ikke hadde så mye å skryte av, jfr. han syfilis) skriver om dette i sine livs-erindringer (her i litt språklig modernisert form):

”Jeg var dog ennå en tid lærer ved Qvams gutteskole (i Oslo på 1860-tallet, red. anm.), og her hadde jeg den fornøyelse å undervise i naturfag i de nederste klasser ...

... Og så lærte jeg dem å vaske seg ren; skitten var de både i fjes og på hender, og jeg begynte med å snakke til dem om å vaske seg; men det hjalp ikke.

Så fant jeg på å la dem komme hver enkelt frem og legge sine hender med utspilte fingre på det bord, ved hvilket jeg satt med en linjal i neven. Så overså jeg deres fingre, og de fingre som var skitne, fikk et lett slag med kanten av linjalen. Og dette gjorde vondt, selv om slaget er lett. Dette utførtes ellers under spøk og latter; guttene skjønte jo lett at jeg ikke var ondsindet, og følgen ble at de hadde såpe i lommen og vasket seg under gårds-springet, før de kom opp etter frikvarteret, og med stolthet viste frem sine rene hender og ansikter. Og dette hadde naturligvis småguttene meget mere utbytte av enn å vite noe om kyr, hest og revs tenner og lignende.”

Marianne Herfindal Johannessen:

”med Hals Jernet at lade Straffe, om de sig derudi veigrer”

- om forbud mot kasting av grus og annet avfall i lille Lunggårdsvann samt et forslag til en renovasjonsordning i Bergen tidlig på 1700-tallet

I år er det 400-års jubileum for innføringen av det offentlige helsevesenet i Norge. Begrepet helse omfatter så mangt, alt fra leger og medisin til den alminnelige sunnhetstilstand, og i våre dager er forebyggende tiltak blitt spesielt populære. Denne artikkelen forteller litt om hvordan man kvittet seg med avfall som grus, feieskarn (oppsop) og til dels kloakk i Bergen tidlig på 1700-tallet. Sist, men ikke minst, berettes det om et forslag til en renovasjonsordning som ble utarbeidet i årene mellom 1714 og 1722.

Manufakturhuset og Jacob von Wida

Børne, Tugt, og Manufacturhuset.
Tegnet av J.J Reichborn i 1768

Manufakturhuset ble opprettet i 1646 som en anstalt for foreldreløse barn.[1] Samtidig skulle ”letferdige Qvindfolk” kunne dømmes til opphold der, selvsagt atskilt fra barna. I 1680-årene var anstalten helt gått over til å bli et manufakturhus, derav betegnelsen som kom i alminnelig bruk rundt 1700. Jacob von Wida var forstander for Manufakturhuset i perioden fra 1684. Manufakturhuset brente ned under storbrannen i 1702, men ble raskt gjenoppbygget.[2] Grunnen til at Jacob von Wida nevnes her, er at hans brev til Slottsloven i 1711 var det som satte i gang arbeidet med å forfatte et forslag til en anordning om urenslighet i Bergen.

Den 30. juli 1711 skrev von Wida til Slottsloven, og ba om at at ingen urenslighet eller skarn måtte kastes i Lille Lunggårdsvannet.[3] Spesielt gjaldt dette på østsiden av vannet hvor manufakturhuset og det tilhørende fargeriet var bygget opp. Han ville at magistraten skulle forby slik kasting av avfall i Lunggårdsvannet og dessuten kunngjøre at det ikke måtte kastes noe i vannet fra Lille Strømmen og bort til Sl. de Besches have.[4] (Maartmannshaven).

”Jacob von der Wida fra Bergen begierer at hand ved sit Manufacturhusets opbyggelse oprettede farveriets Conservation, at ingen ureenlighed eller skarn maatte neerbæris eller henføris udi Lille Lunggaards Vandet, og i særdelished paa østre Side af bemelte Vand hvor bemelte Manufactur Huuset og Farveriet er opbygt. Thi begierer hand at Magistraten udi Bergen maatte anbefalis, iche allene at overholde og lade forbyde, mens endog lade kundgiøre, at ingen u-reenlighed eller skarn under straf maatte nedkastis udj bemelte Vand, fra Lille Strømmen og hen til Sl. De Besches have; Christiania den 30 July 1711”.[5]

Slottsloven tok von Widas henvendelse til følge med resolusjonen som ble utferdiget den 1. august samme år. Den lød slik:

”Resolution
Magistraten i Bergen anbefalis alvorligen at forbyde og overholde, at ingen u-reenlighed eller skarn under tilbørlig straf maatte henføris eller nedkastis udj det lille Lunggaardvandet fra lille Strømmen af og hen til afgl. De Besches have, paa det at Manufacturhuusets farverie derudover iche skal lide skade eller fordervis, Slots Loven paa Aggershuus Slot d. 1 Augusti 1711. Under det Kongl. Seigl. Tonsberg.”[6]

Apoteker De Besches hus og hage 1781

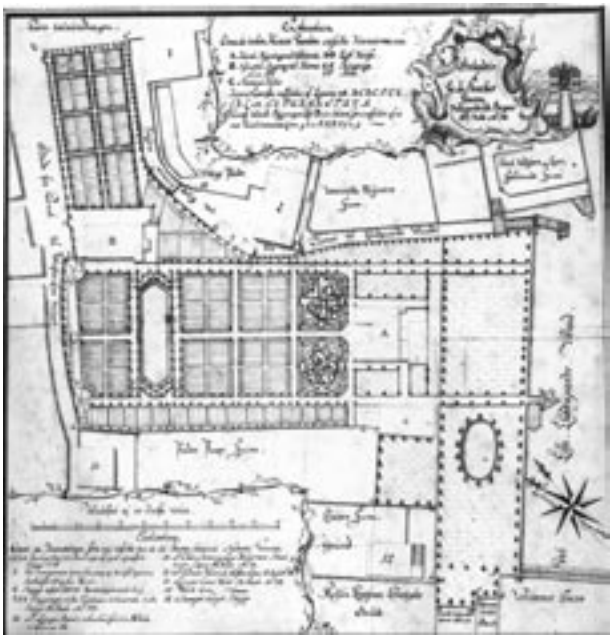

En usignert plan over området rundt apoteker De Besches hus og hage. Planen er datert 1781.

Lille Lungegårdsvann sees i høyre billedkant.

Kilde: Christopher J. Harris: ”Bergen i kart fra 1646 til vårt århundre”, Bergen 1991

I et kongelig reskript av 21.12.1714 til magistraten i Bergen ble Slottslovens resolusjon gjentatt, dvs. fastslått at ingen urenslighet måtte henkastes i Lille Lunggaards-Vandet i Bergen. Samtidig fikk magistraten ordre om å forfatte et prosjekt som skulle bli til en:

"Anordning om Ureenlighed, samt hvorledes den paa andre beqvemme Steder kan udkastes og bortføres, tjenligst for Byen og Indbyggerne, skal forfatte og til Approbation indsende" [7]

Slottslovens resolusjon og det kongelige reskriptet betød at det var flere forhold som skulle undersøkes og avgis erklæring om. Det ene var at det skulle være forbudt å kaste urenslighet i lille Lunggårdsvannet. Det neste var å finne bedre egnede steder enn lille Lunggårdsvannet til å kaste urenslighet og avfall. Slike steder skulle være tjenlige både for byen og dens innbyggere. Dessuten skulle det forfattes et prosjekt til en anordning, altså et lovforslag, om hvordan man skulle forholde seg til kasting av avfall.

Del I: Besiktigelsen og den påfølgende konklusjon

Den 7. mai 1718 oppnevnte Magistraten en gruppe på ni personer som skulle være med viselagmann og rådmann, Johan Bager, for å foreta en ny besiktigelse over hvilke steder som kunne være egnet til kasting av avfall. De ni personene, var stadshauptmann Jacob Phillip, fire av de 16 beskikkede menn, nemlig Daniel von Erpecom, Nicolaus Oldenborg, Peter Henrichsen Fasmer og Jørgen Dissingtun, og fire fra det øvrige borgerskapet, nemlig, Helmich Sem, Jesper Stochhof, Hans Danchertsen og Jørgen Lammers. Disse skulle:

"tage udi øgesiun alle de Stæder som eer beqvæmme til u-Reenlighedens henkastelse, og give deris Skiøn hvor det kunde være tienligst og best for Indbyggerne at samme u-Reenlighed paa beqvemme Stæder uden for Lunggaards Vandet kunde blive henkast eller bortfløtt"8

Etter at en slik besiktigelse var blitt foretatt skulle komiteen etter beste skjønn forfatte en forretning som skulle leveres rådstuen. Det tok sin tid før besiktigelsen ble foretatt:

"Thi har vi til dens fuldbyrdelse ofte villet været forsamlet; men formedelst een og anden forekommende forhindringer, har det dermed hen hvilet til nest afvigte 12 Juny 1721, hvor vi da har været Sc. vice laugmand og Raadmand Johan Bager følgagtig paa adschillige pladser her i Staden og forsføyet os baade til det Stoore Lunggaards Vand, saavelsom til Nøsted, Torved og andre

Stæder hvor nogen beqvæmhed kunde findes for gruus og u-reenlighed at nedkaste,"

Komiteen var på befaring rundt om i byen den 12. juni 1721. Det var altså ikke en spesielt hurtigarbeidende komite, all de tid det tok over tre år fra de fikk ordre om å bistå viselagmann og rådmann Johan Bager med denne befaringen til den var unnagjort. I løpet av befaringen hadde de således tatt i øyesyn alle mulige steder som kunne være egnet for: "gruus og u-reenlighed som u-humsckhed at henkaste". Deres konklusjon var at det kun fantes tre steder som kunne være hensigtsmessige for byen og innbyggerne. Disse stedene var, store og lille Lunggårdsvann, og sjøen ved Nøstet. I det følgende kommer komiteens vurdering av hvem disse stedene var egnet for, og med eventuelle forbehold.

1. "Stoore Lunggaards Vand"

Dette var egnet for de innbyggerne som bodde syd for Domkirken og rådstuen. De burde kunne kaste sitt avfall i den delen av store Lunggårdsvann som var innenfor stadsporten i den bukten som skyter mot vollen. Forutsetningen var at det ble etablert et bolverk eller en steinbro så langt ut i vannet at når innbyggerne kastet avfallet sitt der, så skulle ikke avfallet komme til syne når det var fjære sjø.

2. "ved Nøsted paa den østre side af Sydnæs bierget"

For innbyggerne som bodde utenfor Muralmenningen og ned i Engen ved Nøstet, var det etter komiteens skjønn best om de kunne kaste sin urenslighet i sjøen ved Nøstet. Forutsetningen måtte være at det ut til sjøen ble lagt en "passabel" bro. Det ble likevel presisert at det måtte være helt forbudt å kaste noe i sjøen på den siden av Fredriksberg hvor pakkbodene sto, for at ikke havnen og innløpet til denne skulle bli oppfylt.

3. "Lille Lunggaards Vandet"

For de fleste av byens innbyggere var lille Lunggårdsvann det eneste egnete alternativet, ifølge komiteen. Dette gjaldt de innbyggerne som bodde i det store distriktet av byen, nemlig fra Muralmenningen til rådstuen og Domkirken. Forutsetningene for at det skulle kunne kastes avfall i Lille Lunggårdsvannet var mer komplisert enn det som gjaldt for store Lunggårdsvann. Her mente komiteen at det i den øverste og nordligste ende av lille Lunggårdsvannet måtte lages et innpælet område hvor avfallet kunne kastes. I tillegg måtte det være en egnet kjørevei til det samme området slik at avfallet kunne kjøres dit. Denne veien måtte i følge komiteen være på den venstre side av Johan Kaaes nyoppførte hus, altså der hvor forrige rådstutjener Rasmus Kaae hadde bodd. Her fantes det en god vei og åpning langs madame de Besches hagemur til vannet. Komiteen kunne ikke se at fargeriet ved Manufakturhuset på noe vis skulle lide skade dersom avfallet ble kastet her.

Bakgrunnen for komiteens konklusjoner:

Disse tre stedene, lille og store Lungegårdsvann, samt sjøen ved Nøstet, var altså de eneste tre stedene som ifølge komiteens skjønn var egnet for byen og dens innbyggere til å kaste sin "ureenlighed" eller avfall. Dette var likevel bare hvis det ble gjort på de måter som komiteen hadde foreslått.

Andre undersøkte steder var selve Vågen og havnene, men her var det allerede forbudt med kasting på grunn av at oppfyllingen ble for stor.[9] Det ble også vurdert å bruke prammer for å få fraktet avfallet bort fra byen:

"omendsckiønt nogen kunde foregive at Pramme i Søegaardene paa Byens side kunde indrettes, ved hvilke u-reenligheden ud af Vaagen kunde bortføres; saa er dog af den u-reenlighed der saaledes i Prammen blev sammensamlet end større Stank og ond luft at befrøgte og saaledes blev Byen satt i samme fahre som om den paa Gaderne blev liggende foruden det at de stoore bekostninge der udfordres til saadanne Prammers Indrættelse, itige?? Byens udmattede tilstand ikke er god for at udstaae"[10]

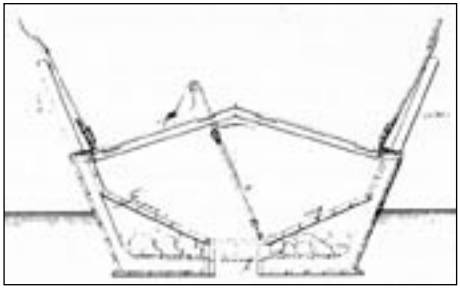

Utsnitt av F. C. Geddes plantegning til en pram for å frakte nattrenovasjon ut på fjorden. Datert 10. januar 1820.

Kilde: Ola Segadal:"100 år for en ren by. Renovasjonsvirksomheten i Bergen fra 1881 til 1981". Bergen 1981.

Etter komiteens mening var ikke bruk av prammer å foretrekke først og fremst fordi en slik oppsamling av avfall ville representere like mye stank og ond luft og fare for byen som om avfallet ble liggende på gaten. Dessuten hevdet de at en slik løsning ville bli så kostbar, at byen ikke ville makte utgiftene.

Komiteen fant det nødvendig å be kongen tillate at kloakk eller:

"saadan u-reenlighed som komme af Mennisckers legeme Hvilke slet forgaar slet i Vandet og ikke kand foraarsage nogen syndelig tilstoppelse i Vaagen eller andre Stæder, maatte henbæres og henkastes nærmeste vej til Vandet, være sig Vaagen, Lille eller Stoore Lungaards Vandet, eller Vandet ved Nøsted, paa alle hvilke Stæder er æbbe og flod, saa u-reenligheden kand ved Søens bevægelse bortschylles"

Det ble understreket at dette bare gjaldt kloakk. Grus, feieskarn eller annet som kunne tilstoppe eller fylle opp Vågen skulle det være strengt forbudt å kaste ”nærmest Vej til Vandet”. Når det gjaldt slikt avfall var de eneste egnete stedene lille og store Lungegårdsvann, samt vannet ved Nøstet.

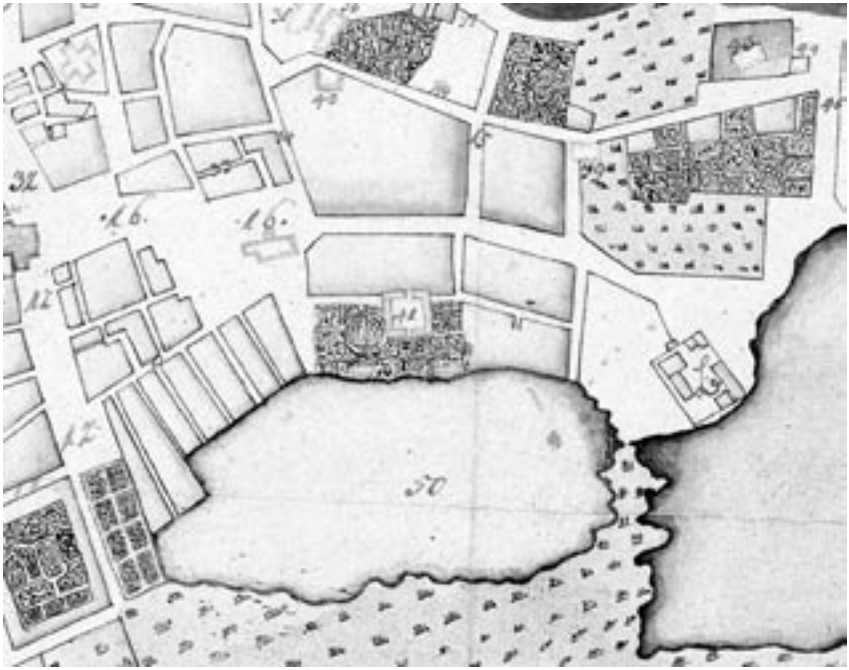

Utsnitt av et udatert og usignert kart fra 1720-årene. Kartet viser apoteker de Besches hage til venstre, Lille Lunggårdsvann merket med 50, Manufakturhuset i hagen på oppsiden av Lille Lunggårdsvann merket med 41. Ellers vises Strømmen mellom Lille og Store Lunggårdsvann.. Kilde: Christopher J. Harris: ”Bergen i kart fra 1646 til vårt århundre”, Bergen 1991

Når det gjaldt lille Lungegårdsvannet, så presiserte komiteen at kasting av urenslighet der hadde skjedd fra fra ”Arilds tid”. Like lenge hadde det eksistert to andre veier til lille Lungegårdsvannet som hadde vært brukt til avfallskjøring. Den ene var veien som gikk til lille Lungegårdsvannet ved Strømmen, denne veien gikk ved kammerråd Schreuders hage og var nå av ham blitt inngjerdet. Den andre eldgamle veien, hvor det hadde vært fri nedkjørsel til vannet kunne man ennå se fundamentet til bolverket etter en bro som var noen favner lang og som var blitt anlagt etter avdøde president Ottens foranstaltning. Dette var gjort for at det skulle være enklere og mer bekvemt å komme til vannet for å kaste avfallet. Denne veien

lå like ved Jacob von Widas nye beboelseshus. Man hadde aldri hørt noen form for klager over at kastingen av avfall skulle ha vært til sjenanse eller skade verken for Manufakturhuset eller det tilhørende fargeriet:

> *"førend i disse tiider, da Jacob von Wida nest ved Broen lod opbygge sit nu i boende Huus og derfor har Stræbet for at faae denne Kiørselvej forhindret og afschaffet, hvortil maaeschee hand har benyttet sig af dette paaschud, at det schulle være hans Spølle og forøvrigt brug til Skade"*

Her var man altså kommet til det komiteen mente var selve årsaken til von Widas forsøk på å få stanset kastingen av avfall i Lille Lungegårdsvann. Dette ble begrunnet med at det aldri hadde vært klaget over avfallskjøringen ved Manufakturhuset før Jacob von Wida selv bygget seg bolighus ved den omtalte broen. De mente altså at dette med at avfallskastingen skulle være til skade for fargeriet bare var oppspinn, som von Wida hadde brukt for å få stanset kjøringen og avfallstømmingen ved sitt eget bolighus.

Komiteen åpnet likevel at disse to eldgamle kjørselveiene hvor det hadde vært kastet avfall i lille Lungegårdsvann muligens lå for nært Manufakturhuset og det tilhørende fargeriet. Det ville imidlertid ikke være tilfellet med det nye forslaget fra komiteen til hvordan lille Lungegårdsvann kunne og burde brukes til avfallstømming. Dette skulle skje ved å lage et innpælet område fra starvhusets nordligste ende og tvers over til sydsiden av Knut Geelmeyden hage. Videre skulle det innpælete området følge strandsiden nedenfor madame de Besches hage, der hvor kjøreveien går forbi Johan Kaas`sitt nyoppførte hus. Der måtte det utlegges en bro i vannet, som var 8 – 10 favner lang og så bred at: *"at 2de Hæste med Læs kunde passere hin anden".* Når denne broen og det innpælete området var laget, ville det være fem til seks ganger så langt fra fargeriet enn den gamle broen var, derfor ville det: *"paa den maade kand efter vores Skiønsomhed farverietz brug aldeeles ingen hinder eller Præjudice tilføjes".*

Dersom grus og urensligheter ble kastet innenfor det avpælete området ville ikke et eneste menneske bli påført noen skade eller ubehag. Tvert imot ville en slik utfylling på sikt bli til et gode for byen fordi det på denne fyllingen: *"een beqvem vej kand blive anlagt fra Torvet over til Vascker Elven".*

Jacob von Widas begrunnelse for å be Slottsloven om å forby at avfall skulle kastes i lille Lunggårdsvann, var at dette skulle være til skade for hans fargeri. Vi har allerede sett at komiteen oppfattet dette som uriktige påstander, som von Wida hadde brukt fordi det ville være større sjanse for gjennomslag med slike argumenter enn om argumentene bare gjaldt hans eget ve og vel som privatperson.

Komiteen unnlot heller ikke å kommentere dette når de via stiftamtmannen sendte inn sine merknader og sitt forslag til en anordning om ” u-reenlighedz henkastelse i Bergen”. De beklager at Slottsloven med sin resolusjon fra 1711 har tatt mer hensyn til:

”een eeneste Mandz foregivende, der hensigter til hans Egen Commoditet, og desforuden er uden Grund, er af Slotsloven bleven meere anseed end den samtlige Magistrat og de samtlige 16 Mændz Sandfærdige Erklæring som her i Byen er tilstæde og bedre kand vide Byens Situation og beschaffenhed”

Selv om von Widas påstander kunne ha vært riktige, noe de i følge komiteen ikke var, kunne det etter deres mening ikke være slik at en innbyggers ve og vel ikke kunne:

”komme i Consideration mod den gandsche Bye og dens Indbyggeres frelse og Conservation, som er langt meere angreben end Jacob von Widas Commoditet og Particulair nøtte, om hand nogen schade end derved maatte have som hand dog aldrig schal gotgiøre”.

Komiteen søkte derfor om bevilling til, at grus, feieskarn og tilsvarende avfall måtte tillates kastet både i lille og store Lungegårdsvann og vannet ved Nøstet. Ellers ville det med tiden bli umulig å få slikt fjernet fra gater og streder. For å forsikre seg om at kongen skulle være overbevist om at denne søknaden ikke kom som resultat av andre årsaker enn ren nødvendighet, bad komiteen stiftsbefalingsmann Andreas Undall om å:

” teigne sin Sandfærdige Attest og beretning om andragelsens Sandhed og dette Stædz beschaffenhed”.

Hvilke kommentarer stiftsbefalingsmann Andreas Undall hadde til komiteens besiktigelse og forslag til en anordning vil jeg komme tilbake til siden.

Del II: Forslaget til en anordning

Komiteen oversendte sitt prosjekt til en anordning om ”ureenlighedens borkastelse” til Stiftamtmannen den 8. juni 1722. Komiteens forslag til anordning var satt opp i syv ulike punkt, som i det følgende vil bli beskrevne og deretter kommentert.

Allerunderdanigste Project til een anordning om u-reenlighedz henkastelse i Bergen

1: ”u-reenlighed at henlegge, nedkaste eller udbære paa Gader, Stræder, Almindinger ”

Det første punktet starter med at det skal være forbudt å legge fra seg, kaste eller bære ut ”ureenlighed” på gater, streder, allmenninger, Torget eller på andres grunn, fortau eller kjellere. Dette forbudet skulle gjelde hele døgnet og inkludere alle og enhver, uten hensyn til deres stand, stilling, alder og tilstand.

Det var også utarbeidet forslag til hvilken straff som skulle ramme dem som brøt forbudet. For første gangs forseelse skulle det bøtes med tre lodd sølv, andre gang dobbelt så mye og tredje gang tredobbelt.[11] Dersom de ikke kunne betale bøtene skulle de for første gangs forseelse straffes med fengsel på vann og brød. For andre gangs forseelse skulle de straffes med halsjernet og tredje gang med med *”ydermeere Straf”* etter politirettens vedtak.[12]

Barn under fjorten år skulle første gang straffes med ris, enten av skolemesteren eller foreldrene.13 Dersom barnet gjentok forseelsen skulle ikke bare barnet straffes med ris, da skulle også barnets foreldre eller verger straffes med bøter som nevnt ovenfor.

Dersom det var tjenestefolk eller andre som brøt forbudet mot å kaste *”ureenlighed”* på de forbudte stedene, og dette hadde skjedd etter oppfordring fra de respektive husbønder, matmødre eller andre bosatte skulle tjenestefolkene slippe straff. Straffes skulle de som hadde oppfordret dem til dette, de skulle bøte dobbelt for hver gang.[14] Altså skulle de bøte 6 lod sølv første gang, 12 lod andre gang.[15] De som: *”døde Aadsler, Stoore eller Smaae, eller noget af Slagtede Qvægs Indvoller”* kastet på gater og andre steder skulle lide samme straff.

2: ”være med hin anden deelagtig i halvparten af bekostningerne”

Fra de tidligste tider har det i Bergen vært en regel om at enhver skulle feie for sin dør, ut til midten av gaten.[16] Dette forslagets andre punkt viser at komiteen har tatt utgangspunkt i et slags kollektivt ansvar som gikk enda lenger enn denne regelen. Her var det bestemmelser som skulle tre i kraft hvis ”ureenlighed” havnet på gater, streder, fortau eller de andre stedene som tidligere er nevnt. Både eieren av grunnen ved siden av det stedet hvor ”ureenlighed” var kastet og øvrige beboere

som hadde utsikt (dvs. vinduer eller utgang) til samme sted skulle straks sørge for å få fjernet "ureenligheden". Dersom avfallet ble liggende på slike steder natten over, skulle de bøte under *"2 lod Sølfs Straf"*.[17] I tillegg skulle grunneieren og de øvrige beboerne med vindu eller utgang til samme sted betale hver sin halvdel av omkostningene for å få avfallet fjernet.

I tilfeller der det ikke var beboere med utsikt til stedet der avfall var kastet, skulle grunneieren betale hele summen for å få avfallet fjernet. Dersom avfall ble kastet på byens allmenninger, Torget eller Engen, skulle beboere med utsikt til stedet utrede halvparten av kostnadene mens den andre halvparten skulle dekkes av byens inntekter. Skulle det imidlertid bli:

> *"tilkiendegivet og beviist af hvem eller efter hvis ordre samme u-reenlighed er henkast, da bør de samme omkostninger erstatte, og desforuden bøde som forremelt".*

Dette punktet gir uttrykk for at komiteen ønsket at forordningen skulle virke preventivt på kasting av avfall på uegnete steder og slik sett ha en oppdragende effekt på befolkningen. Siden alle i nærheten ville bli gjort ansvarlige for å få fjernet avfallet samme dag, skulle man forvente at beboerne ville bestrebe seg på å følge med for ikke å risikere bøter og utgifter til å få transportert bort avfallet. Hvem var det så som skulle fjerne avfallet? Neste punkt i forslaget avklarer dette.

3: "fængsel paa vand og brød, eller og med Hals Jernet at lade Straffe om de sig derudi veigrer"

Punkt tre i prosjektet inneholder bestemmelser om at Magistraten skulle beskikke så mange personer som var nødvendig i hvert av byens distrikt for å få fjernet avfallet. Det var da snakk om både å fjerne avfall fra gatene når slikt oppsto og fra folks hus. Dette avfallet skulle bringes til dertil egnede steder. Dersom det skulle vise seg vanskelig å skaffe nok folk godvillig, skulle magistraten ha myndighet til:

> *"Byens Gemeene folck, samt Stærke og føre Bætlere, være sig af Mandz eller qvindes Personer, dertil at tvinge og strax med fængsel paa vand og brød, eller og med Hals Jernet at lade Straffe, om de sig derudi veigrer"*

Det var altså ingen bønn for byens lavere samfunnslag eller arbeidsføre tiggere av begge kjønn, ville de ikke ta dette arbeidet frivillig, skulle de kunne tvinges. Det at tiggere skulle kunne settes i arbeid under tvang var ikke et resultat av nye tanker i 1722 – dette var nedfelt allerede i Magnus Lagabøtes landslov.[18]

De som ble beskikket til å gjøre dette renovasjonsarbeidet skulle lønnes etter den taksten som ble fastsatt av Magistraten og de 16 menn. Om morgenen mellom klokken 5 og 7 og om kvelden mellom 10 og 11 skulle renovasjonsarbeiderne være forpliktet til å innfinne seg hos de innbyggerne som ville ha avfallet sitt fjernet. Vedkommende huseier skulle da betale renovasjonsarbeiderne etter den fastsatte taksten. Dersom de mot formodning ikke betalte til renovasjonsarbeideren i minnelighet, skulle vaktmesteren *"een reigning til Politie Mesteren indlevere"*. Politimesteren skulle da under tvang innkreve summen hos innbyggeren, som i tillegg til dette skulle betale et eksekusjonsgebyr på to mark. Det går ikke frem av forslaget hvilke av byens innbyggere som ville vegre seg for å betale for fjerningen av avfallet fra sine hus. Neste punkt i forslaget antyder imidlertid komiteens syn på hva folk fra de lavere samfunnslagene kunne være troende til i forhold til "u-reenligheden".

4: "Gemeene Folch som boer oppe mod Fieldet"

De "Gemeene Folch", var etter komiteens antagelse de av bybefolkningen som bodde oppe mot fjellet og andre steder i byen, spesielt i de såkalte "Smugger" (smau). , Disse var ifølge forslaget troende til å kaste:

> *"deris Skarn og u-reenlighed i Rendesteenerne, for at Managere de bekostninger til at lade sligt paa beqvemmere Stæder bortføre;"*

Selv om disse menneskene sannsynligvis ville bryte med forordningen fordi de var fattige, betydde ikke det at de skulle slippe utgiftene med å få avfallet fjernet. De som ble funnet skyldige i å kaste avfall i rennestenen skulle tvert om måtte betale bøter. Bøtene for å kaste avfall i rennesteinene skulle være to lodd sølv første gang, andre gang dobbelt og tredje gang tredobbelt. Bøtene for denne typen forseelser skulle altså ikke være så kostbar som for å kaste avfall på gater og allmenninger, som var henholdsvis tre, seks og ni lodd sølv. Det kan ha hatt sammenheng med at de som laget utkastet til anordning, hadde en viss forståelse for at disse har hatt en grunn til å bryte regelverket. [19] Likevel må vi vel kunne slå fast at det skulle være dyrt å være fattig, dersom man forsøkte å unngå renovasjonsbetalingen. Hvis slike "syndere" ikke hadde mulighet til å betale sine bøter, skulle de straffes like strengt som i forslagets første punkt, altså med fengsel på vann og brød, halsjern og tredje gang "ydermeere Straf" etter politirettens vedtak.

De som bodde i hus oppe mot fjellet og i smauene, eide ikke selv husene de bodde i. I de tidligere punktene, så vi at beboere som ikke selv hadde kastet avfall, men som hadde utsikt til stedet hvor avfallet var kastet skulle gjøres delansvarlig for forseelsen. Den samme tankegangen gjør seg gjeldende i tilfeller hvor leieboere i hus hadde brutt forordningen. Da skulle huseieren gjøres delansvarlig og derfor

straffes med bøter som nevnt i punkt tre.

5: ”og ikke gaden med u-humsckhed i paakommende Reignvejr blive overschyllet”

På grunn av problemet med at avfall ble eller ville bli kastet i rennesteinene skulle de av Magistraten *”til u-reenlighedens bort tagelse beschikkede Personer”* også ha arbeid i tilknytning til rennesteinene. De beskikkede renovasjonsarbeiderne skulle fjerne grus og urenslighet som måtte befinne seg i rennesteinene. Dessuten skulle de jevnlig utdype rennesteinene slik at vannet ville ha fritt løp og ikke: *”gaden med u-humsckhed i paakommende Reignvejr blive overschyllet;”*. Renovasjonsarbeiderne måtte ikke nekte å fjerne grus og urenslighet fra gater og streder eller finne på å legge fra seg avfallet på andre steder enn de dertil egnede. Hvis slikt forekom, skulle de straffes hardt:

> *”under Straf af Hals Jernet første gang, anden gang at Straffes paa Kroppen og Fængsel eller arbejde, og 3die gang med Bremmerholm eller Spindhuuset”*.[20]

Straffen for første gangs forseelse for renovasjonsarbeiderne var ikke strengere enn den de ville få dersom de ikke frivillig påtok seg å arbeide som renovasjonsarbeidere, jfr. forslagets tredje punkt. For andre gangs forseelse skulle de straffes på kroppen i tillegg til fengsel eller arbeid. Dette var en streng straff som må ha vært mulig å idømme både kvinner og menn siden renovasjonsarbeiderne kunne være av begge kjønn. Kvinner kunne være gitt en tilsvarende straff i forbindelse med hor i Christian 5tes norske lov av 1687.[21] Forsømte renovasjonsarbeiderne seg for tredje gang skulle de straffes med Bremerholm eller spinnehus. Bremerholm og spinnehus som straffereaksjon for henholdsvis menn og kvinner, var ikke vanlig straff på denne tiden, men det finnes eksempler på slike straffer i forbindelse med trolldom.[22]

Hvem var det så som skulle kontrollere at alt gikk for seg etter forslaget til en forordning om urenslighetens henkastelse? De to siste punktene går inn på dette.

6 og 7: ”Jefnlig baade Morgen og aften, saavelsom ellers om Dagen at efterforscke”

I følge forslagets sjette punkt skulle stodderfogdene være pliktige til både morgen og kveld og ellers i løpet av dagen se til at renovasjonsarbeiderne gjorde sin plikt. Stodderfogdene skulle også overvåke at intet avfall ble kastet på gater og streder. Hvis noe av dette skjedde, hadde stodderfogdene å melde fra til politibetjentene. For å få stodderfogdene til å overvåke og i tilfelle av forseelser, fra renovasjonsarbeidernes eller befolkningens side, skulle de enten få belønning eller straff. Dersom stodderfogden meldte fra til politibetjentene om forseelser,

skulle stodderfogden få halvparten av den boten som synderen måtte betale i bot. Dersom det ble bevist at stodderfogdene hadde forsømt sin meldeplikt, skulle de trekkes så mye i lønn som de ellers ville fått i belønning av boten. Stodderfogdene skulle altså ikke kunne se gjennom fingrene med andres brudd på forordningen, da det ville ramme dem selv økonomisk. De ble tvert imot oppfordret til angiveri med påfølgende belønning.

I det syvende og siste punktet kommer vekterne og deres overordnede, vaktmesteren, inn i overvåkingen av at forordningen skulle bli etterlevd i praksis. Vekterne skulle både før og etter at de var kommet på sine poster, holde oppsikt med at ikke avfall ble kastet på gatene. De personene som gjorde seg skyldige i slikt, skulle vekterne straks anholde og gjøre kjent for vaktmesteren, som skulle sørge for: *"vedbørlig Strafs Liidelse for de schyldige".* Vaktmesteren skulle også ha tilsyn med at både vektere og stodderfogder gjorde deres plikt og i motsatt fall ble straffet.

Dette prosjektet ble sammen med de øvrige uttalelsene fra komiteen sendt via stiftamtmannen til kongen. I den første delen av artikkelen ble det nevnt at stiftamtmann Andreas Undall var bedt om å komme sin sannferdige attest både om komiteens forslag til en anordning og om Bergen bys beskaffenhet. Undall avgav sin erklæring den 17. juni 1722. Han hadde ikke noe å innvende mot komiteens forslag, så han overlot alt til:

> *"Deris Kongl. Mayts Allernaadigste overvejelse og Dispensation, saasom det ikke alleene for Indbyggernes Conservation er een Høy fornøden ting, som og for Byen bliver een lættelse og Commoditet, men tillige derved, naar derover forsvarligen holdes, een God Skik og Politic vorder indretted".*

Avslutningsvis pekte Undall på at dette prosjektet ville bli til et gode for både byen og innbyggerne. Når dette prosjektet ble forsvarlig overholdt, ville en god skikk og politikk bli innrettet.

Ble det noe ut av dette prosjektet?

Prosjektet, eller forslaget til *" een anordning om u-reenlighedz henkastelse i Bergen"* er etter mitt syn gjennomsyret av at komiteen har hatt som mål at forordningen skulle ha en oppdragende effekt på alle lag av befolkningen med hensyn til avfall og håndtering av dette. Ved å gjøre alle medansvarlige både for omkostningene med å få fjernet avfall som ble kastet på ulovlig sted, og for bøtene eller de andre straffene som kom i tillegg, må man anta at forordningen ville ha virket oppdragende på befolkningen. Dessuten var det i forslaget oppfordret til overvåkning og "angiveri" med henholdsvis belønning for de som gjorde sin plikt

eller/og straff for dem som forsømte seg. Kan hende var det på denne tiden de oppsto, ”kjerringene” i gaten, som følger med på alt som skjer.

Komiteens forslag vitner også om at de har ønsket å forbedre byen med hensyn til at ikke grus, feieskarn og andre *”u-humsckheder”* skulle ligge og slenge i gater og på andre offentlige steder. Det har også vært et mål å forebygge oversvømmelser i gatene i regnvær, noe som ofte må ha skjedd hvis det ikke jevnlig ble rensket opp i rennesteinene slik at regnvannet kunne ha fritt løp. Vi kan jo lett forestille oss hvordan det ved slike oversvømmelser har sett ut i gatene, med regnvann iblandet vanlig husavfall som oppsop og kloakk. I den varme årstiden må jo også lukten ha vært ubeskrivelig.

Det ser imidlertid ikke ut til at dette forslaget til en renovasjonsordning trådte i kraft, da dette i så fall ville måtte ha satt atskillige spor etter seg.

Først i 1839 ble det etter forslag av politimesteren fast ansatt en renovatør, for renhold av større gater og allmenninger, og bortkjøring av boss for de huseierne som ønsket det. Et helt offentlig eller kommunalt renovasjonsvesen ble ikke etablert før i andre halvdel av 1800-tallet. Segadal skriver at Bergen kommune fra 1848 hadde planlagt et kommunalt renovasjonsvesen, men det ble ikke realisert før i 1881, som det første helt kommunale renovasjonsvesenet i Norge.[23] Han hevder også at årsaken til at Bergen kommune ville etablere et kommunalt renovasjonsvesen, utvilsomt var de store urensligheter med lukt og uestetiske forhold i byen, slik som i de fleste byer på den tiden. Det tyder på at det ikke var skjedd noen spesiell forbedring av Bergen med hensyn til avfall og vond lukt siden tidlig på 1700-tallet. Dette faktum sier vel kanskje mer om at forslaget til en anordning om urenslighetens bortkastelse på 1720-tallet var forut for sin tid.

Kjelder og litteratur:

Fossen, Anders Bjarne: ”Bergen bys historie. Bind II. Borgerskapets by 1536-1800”. Bergen 1995. (2. opplag).
Nakken, Alfhild: ”Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814”. Riksarkivarens skriftserie 9, 2000.
Segadal, Ola: ”100 år for en ren by. Renovasjonsvirksomheten i Bergen fra 1881 til 1981”. Bergen 1981.
Wessel Berg, Fr. Aug.: “Rescriptsamling I, 1660-1746”, Christiania 1841.

Statsarkivet i Bergen:
Stiftamtmannen i Bergen, Resolusjonsbok 16/6-1721 – 4/3-1724, fol.291b-302b
Stiftamtmannen i Bergen, Brev fra Magistraten.
Riksarkivet:
BIV Suplikkbøker for Slottsloven 1704-1722, 16.07.1710 – 21.12. 1714, nr. 194

* En varm takk til Jørn Øyrehagen Sunde for kommentarer og veiledning i forbindelse med lovverket.
1 Fossen, 1995, s. 333,
2 Fossen, 1995, s. 283
3 Slottsloven på Akershus, var en kommisjon som fungerte i perioden 1704-1722. Den ble opprettet for å supplere stattholderen, slik at viktige sivile, militære og økonomiske avgjørelser kunne gjøres lokalt i Norge. Slottsloven besto av stattholderen og tre sivile og en militær embetsmann. Jff. Nakken, s. 70.
4 Sl. de Besches have, dvs. avdøde apoteker Johan de Besche som overtok Svaneapoteket i 1711. Apoteker de Besche anla en barokk have omtrent der hvor hotell Norge og musikkpaviljongen i dag ligger.
5 RA: BIV Suplikkbøker for Slottsloven 1704-1722, 16.07.1710 – 21.12. 1714, nr. 194
6 RA: BIV Suplikkbøker for Slottsloven 1704-1722, 16.07.1710 – 21.12. 1714, nr. 194
7 Wessel Berg, Fr., Aug.: Rescriptsamling I, 1660-1746, Christiania 1841, s. 403
8 Stiftamtmannen i Bergen, Resolusjonsbok 16/6-1721 – 4/3-1724 fol. 291b-302b. Når det gjelder etterfølgende sitat, hvor det ikke er vist med note hvilken kilde og evt. sidetall for hvor sitatet er hentet fra, så er det hentet fra samme sted som her.
9 Segadal, 1981, s. 22. Her blir det presisert at dette i alle fall har vært forbudt siden 1442.
10 Segadal, 1981, s. 24, forteller at på grunn av problemer med oppfylling i Vågen og havnene ellers, ble det i 1754 nedsatt en utdypningskommisjon til å mudre opp de sentrale havneanleggene. Samme år ble de første mudderprammene innkjøpt, og senest fra slutten av 1770-tallet ble disse tatt i bruk til å frakte feieskarn ut på dypt vann.
11 Dette er en ordensstraff brukt for helligbrøde, som vil si at en ikke kom i kirken på en søndag, jf. Christian V's norske lov av 1687: 6-3-1, og etter 6-20-1 for den som ødelegger andre sine klær. Slik treleddet straffesuksesjon, som vil si en økning av straffen for hver gang lovbruddet blir gjort, ble brukt i Christian V's norske lov av 1687 i forbindelse med hor, jf. 6-13-25.
12 Straff på vann og brød hvis en ikke kunne betale bøter finnes det eksempel på i Christian V`s norske lov: 6-13-1. Straffen halsjern, og ikke minst "ydermeere Straf" er trolig utslag av lokale ordensforordningar tuftet dels på reskript, og dels på ren praksis/sedvane. At det opereres med en åpen kategori som "ydermeere Straf" finnes det eksempel på helt tilbake til Magnus Lagabøtes Landslov IX-1 i forbindelse med tyveri.
13 Dette er samme straff som for barn under 14 år, som stjeler, jfr. Christian V's norske lov av 1687: 6-17-43.
14 Det finnes en parallell til denne regelen i Christian V's norske lov av 1687: 6-6-11. Det at de skal betale dobbelt for hver gang, har sin parallell i samme lov: 6-2-5 der det heter at dersom koner, barn eller tjenere til geistlige banner, så skal den geistlige bøte dobbel bot for dem, jf. òg 6-3-8.
15 Slik dobbelsuksesjon av straff finnes i Christian V's norske lov av 1687: 6-11-14, og 6-17-37 og 38.
16 Segadal, 1981, s. 26.
17 Dette er en ordensstraff som blir brukt i Christian V's norske lov av 1687: 6-3-3, for den som arbeider i stedet for å gå til kirke, og 6-3-8 for den som kjøper alkohol på en helligdag.
18 Magnus Lagabøtes Landslov IV-29, kfr. Christian V's norske lov 3-21-16, og videre 3-21-17 til 21.
19 Ser en på Christian V`s norske lov av 1687: 6-3-1 så er boten på 3 lodd sølv for den som ikke går til kirke, mens boten etter 6-3-3 bare er 2 lodd for den som arbeider i steden for å gå til kirke. Altså: Den som arbeider har ein grunn til ikke å gå til kirke, jf. 6-3-4. Slik tankegang må ha lagt til grunn her og, de som kastet avfall i rennestenene hadde en grunn for å gjøre dette, f. eks. at de hadde lite penger, mens det overhode ikke fantes noe formildende med å kaste avfallet direkte på gaten.
20 Stiftamtmannen i Bergen, Resolusjonsbok 16/6-1721 - 4/3-1724, fol. 291b-302b
21 For kvinner, jfr. Christian V`s norske lov av 1687: 6-13-31.
22 Jfr. Christian V`s norske lov av 1687: 6-1-10, som er en regel som gjelder trolldom.
23 Segadal: 1981, s. 7. Dette var det første helt kommunale renovasjonsvesenet i Norge.

SPENNANDE OM NORSKE RIDDARAR

Historie/Roman
Gaute Losnegård, Berit Gjerland og Rolf Losnegård:
Riddarane av Losna
Selja forlag, 2003

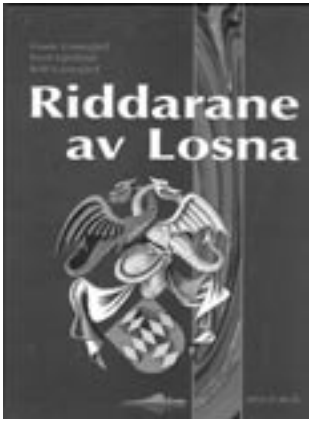

Riddarar frå mellomalderen vekkjer kanskje ofte assosiasjonar til kontinentet, men også Noreg hadde sine høviske riddarar. Tre av dei fremste mennene i Noreg i si tid var nært knytt til Losna i noverande Solund kommune i Sogn. Boka om Losna-riddarane er spesiell fordi ho inneheld både faghistoriske og skjønnlitterære element der føremålet er å skape ei levande forteljing om dei tre riddarane av Losna, nemleg Erlend Filippusson, Eindride Erlendsson og Erlend Eindridesson (far, son, og soneson), som levde på 1300- og 1400-talet. Hovuddelen av boka er eit biografisk verk om desse tre, men forfattarane set også dei tre riddarane inn i si samtid, både i nasjonal og internasjonal samanheng. Dette gjer boka lett å lese for folk som ikkje har detaljkunnskap om mellomalderen. Historikaren Gaute Losnegård har skrive mesteparten av boka medan arkeologen Berit Gjerland har skrive om Losna i mellomalderen basert på arkeologiske funn. Den skjønlitterære delen er skriven av Rolf Losnegård, forfattar av mellom anna Losnaspelet *"Herr Eindride til Losna".* Såleis vert boka ei blanding av ulike sjangrar. Det kan diskuterast kor vidt den skjønlittære delen burde vore med, men fordi den er klårt skild frå den faglitterære framstillinga er det ikkje noko problem å skilje fakta og fiksjon. Boka er rikt illustrert med bilete, teikningar og kart.

Opphav og ætt

"Riddarane av Losna" gjev seg ikkje ut for å vere ei slektsbok, og i omtalen av ætta er forfattarane kritiske til mykje av den spekulative slektslitteraturen. Forfattarane er vidare kritiske til nemninga "Losnaætta", som har vore brukt av historikarar sidan 1800-talet, fordi det berre var den fyrste av dei tre, Erlend Filippusson, som kan seiast å ha hatt eit nokolunde fast tilhaldsstad på Losna. Likevel understrekar dei at ætta synest å ha hatt eit sterkt band til Sogn generelt og Losna spesielt. Når det gjeld ætta sitt opphav, så vert det sett fram ein ny, spennande teori om eit band til fornemme St. Clair-ætta med baronar i Skottland og jarlar på Orknøyane. Dette kapittelet er skrive av medforfattar Yngve Nedrebø. Bandet mellom ættene vert grunngjeve med likskapen mellom våpenskjolda deira, samt at namnet Filippus (Philip), som var sjeldan i Noreg, var rimeleg vanleg i britiske område. Det vert understreka at det truleg ikkje dreier seg om eit nært slektskap til baronane og jarlane, men at Losnaætta snarare stod i eit klientforhold til den mektigare St. Clair-ætta. Dette er det mest spekulative, men samstundes det mest spennande kapitlet i boka.

Politiske aktørar

Dei tre Losna-riddarane var sentrale i riksstyringa som medlemmar av riksrådet (regjeringa), og boka følgjer dei gjennom deira deltaking i dei store hendingane i norsk og nordisk politikk

frå 1380-åra til 1450. Det dreier seg mellom anna om Kalmarunionen, krig mot hanseatane, opprør, kongeavsetjing og strid om kongeval. Forfattarane held seg nøkternt til det norske diplommaterialet og generelle norske historieverk når dei politiske hendingane vert skildra. Når det gjeld kjeldene har dei ikkje nytta danske og svenske kjelder som kan fortelje meir om det politiske livet til Eindride Erlendsson. I 1416 deltok han på eit møte i Vordingborg (*Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis III*, s. 220). Han er nemnd på eit forliksmøte der det vart slutta fred mellom dei nordiske rika og Holstein (*Sveriges traktater med främmande makter III* s. 14-20), noko som tyder på at Eindride sjølv deltok i krigen mot holsteinerane. På 1430-talet mekla han saman med andre norske og danske stormenn i konflikten mellom kong Erik og det svenske riksrådet (*Sveriges traktater med främmande makter III* s. 124-126 og 147-156). Forfattarane kunne og med fordel ha bygd på ein breiare litteraturgjennomgang av det som er skrive om politisk historie i perioden der Losna-riddarane er sentrale politiske aktørar. I åra 1434-1442 rådde det ein svært kaotisk politisk situasjon i Noreg. Opprør herja i Sverige og spreidde seg også til Noreg. Etter kvart opphørte kongemakta å fungere, noko som gjorde at riksrådet måtte overta det meste av riksstyringa, og det vart og utnemnd ein drottsete (kongen sin stadfortredar og riksrådsleiar). Korleis opptredde Eindride Erlendsson og Erlend Eindridesson i denne posisjonen for å styrkje sine maktposisjonar? Var det eit motsetningsforhold og eventuelt ein intern maktkamp mellom dei på den eine sida og drottseten Sigurd Jonsson på den andre? Forfattarane kunne med fordel analysert Losna-riddarane som politiske aktørar mellom anna i høve til desse spørsmåla.

Jordegods

Det har versert spekulative myter om at Losnaætta åtte 1/24 av alt jordegods i Noreg, altså at ætta var umåteleg rik på jordegods. Seinare har det vore hevda av Anders Bjønnes med fleire at ætta i realiteten kan ha vore ei nokså godsfattig ætt (*Norsk slektshistorisk tidsskrift 4/1994*). Forfattarane av "*Riddarane av Losna*" polemiserar mot det siste synet. Jordegodset til Losnaætta låg svært spreidd, og dei argumenterer med at dess meir spreidd jordemassen var, dess større var han. Truleg er det ikkje alle som vil gå god for dette argumentet, og boka kan såleis stimulere til debatt på dette punktet. Trass i nokre kritiske merknader meiner eg at "*Riddarane av Losna*" er ei flott og spennande bok som er vel verd å lese for alle med interesse for lokalhistorie i Sogn og Fjordane og alle som er generelt interessert i eldre norsk historie. Det er ikkje kvar dag det vert utgjeve bok om norske, høviske riddarar.

Frode Hervik
Cand. Philol.